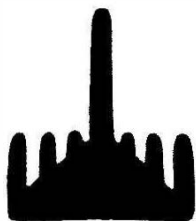

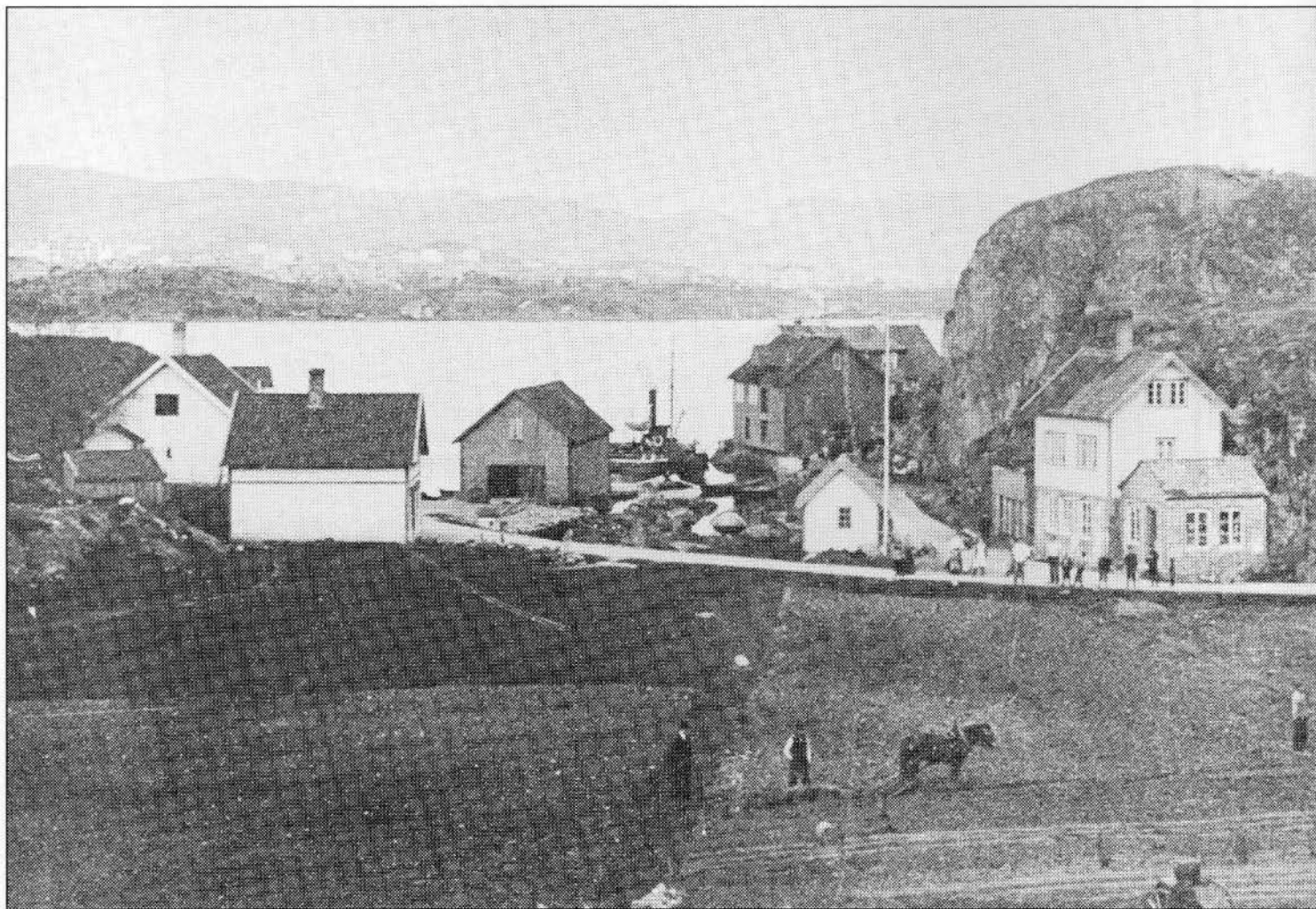
Årbok for Karmsund 1987-1992

Karmsund Folkemuseum

Haugesund 1992

Ludvig Eriksen Trykkeri a.s

Haugesund sett fra Vikja i Torvastad tidlig i dette århundre. Ved kai: D/S Torvastad.

TORVASTAD 1940-45

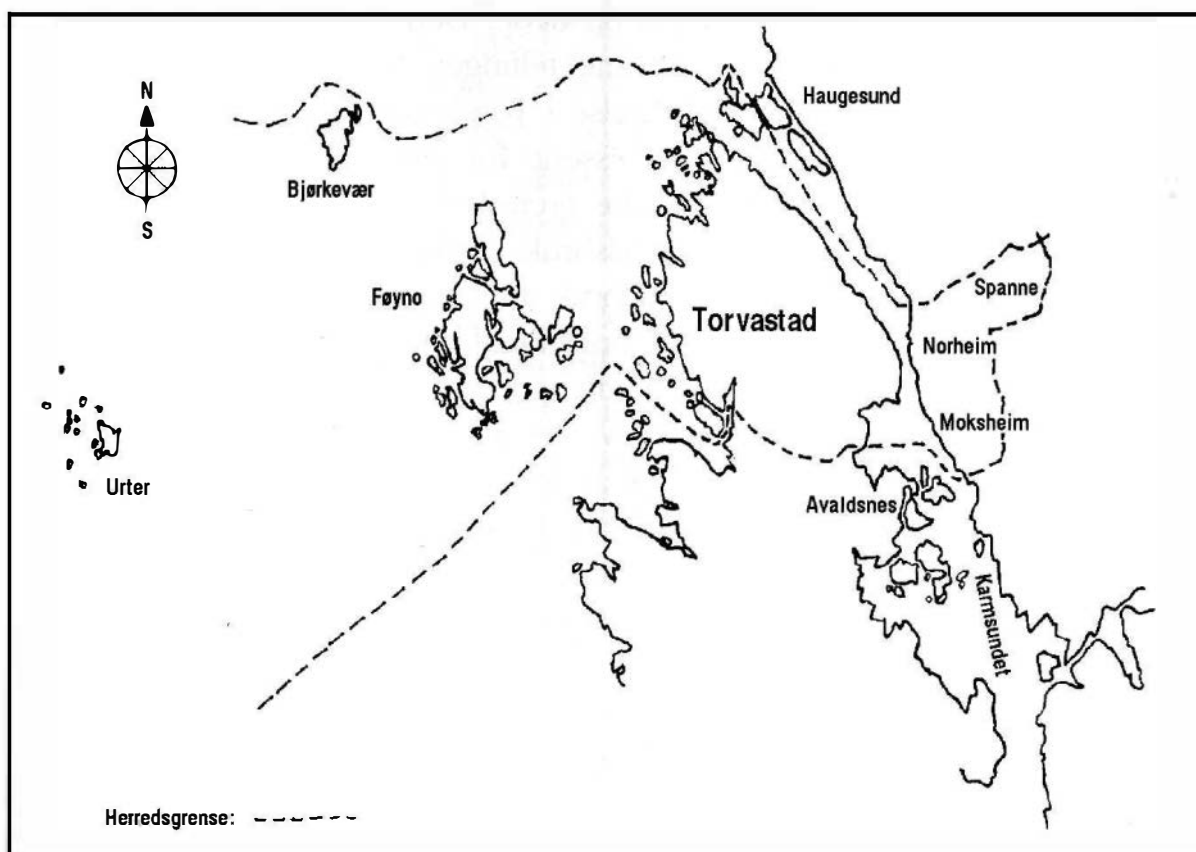
- ei jordbruksbygd under solkorset

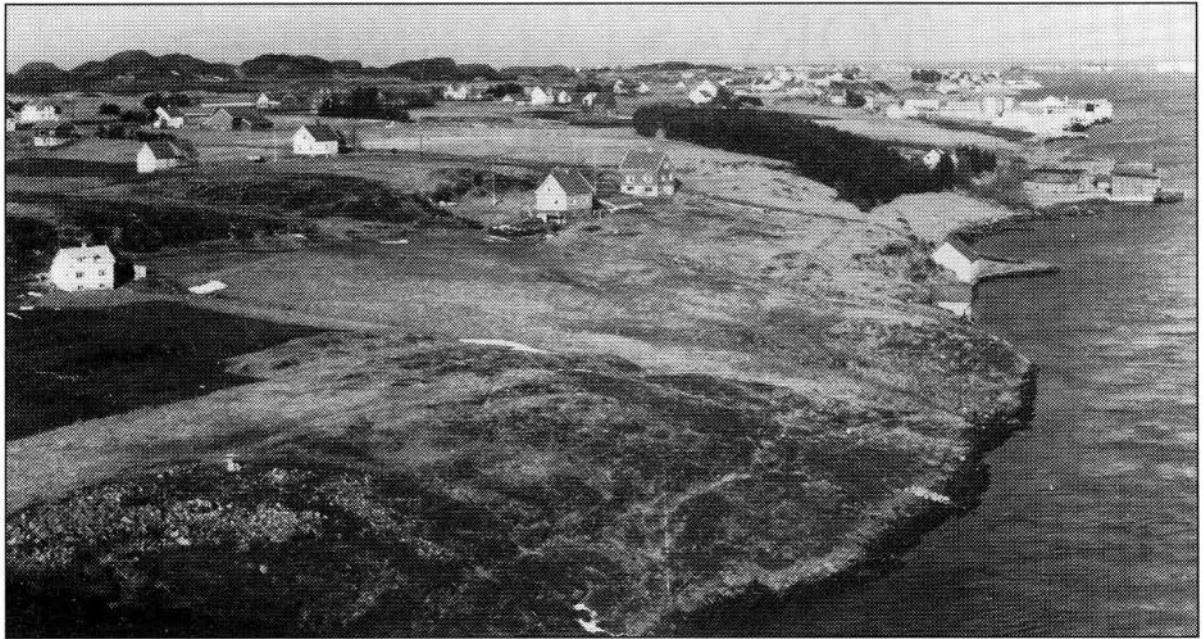
Sigve Espeland

Torvastad kommune utgjorde i 1940 – ja faktisk like fram til den ble en del av Karmøy kommune i 1965 – ikke bare områdene helt nord på Karmøy, Spanne, Norheim, Moksheim, øyene Vibrandsøy og Feøy (Føynå) hørte også med til kommunen. På dette området bodde det i perioden fra 1930 til 1946 mellom 2118 og 2343 mennesker. Langt de fleste av disse var på ulike måter knyttet til jordbruket.

Det er jordbruket og administrative endringer i den kommunale forvaltningen knyttet til jordbruket for årene 1940-45 denne artikkelen tar for seg. Artikkelen bygger utelukkende på min hovedoppgave i historie¹. Hovedoppgava må derfor betraktes som kildegrunnlaget for alt som sies i denne

¹ «Jordbruket i Torvastad kommune under den annen verdenskrig» Av Sigve Espeland. Institutt for kultur og samfunnsfag, avdeling for historie. Universitetet i Oslo. Høsten 1990.

Bildene på sidene 112 og 113 viser sentrale jordbruksområder i Torvastad sett mot nord fra Karmsund bro i 1960. Haugesund i bakgrunnen.

artikkelen. Hensikten med artikkelen er bl.a. å øke tilgjengeligheten lokalt til det forskningsarbeidet som er lagt ned i hovedoppgava.

I Torvastad kommune var det før 1965 25 navnegårder (gårds nr.)². Det er ikke navnegårder som er interessant i vår sammenheng, men antallet produksjonsenheter (bruks nr.) fordelt på disse. Den 20. juni 1939 ble det avholdt jordbrukstelling i Norge. Denne tellingen viste at det var 336 produksjonsenheter av varierende størrelse i Torvastad. Men dette var ikke det reelle brukstallet. Går vi inn i premissene for tellingen, finner vi at det fra myndighetenes side var satt en nedre grense på 5 dekar jordbruksareal for hva som skulle betraktes som et gårdsbruk. Bruker vi denne grensen var det 209 produksjonsenheter eller gårdsbruk i Torvastad i 1939. 136 av disse hadde mellom 20 og 75 dekar jordbruksareal. Dette utgjorde nesten 2/3 av samtlige bruk i bygda. Altså en hovedtyngde av relativt små bruk. Et forhold som ikke endret seg under krigen. Vi vet altså at det var 209 bruk i 1939. Videre finner vi i jordstyretsprotokoll at det var 205 bruk i 1943. Og ved jordbrukstelling i 1949 var det 202 bruk i Torvastad. En så svak nedgang i brukstallet vitner om en relativ stabilitet i bruksutviklingen i Torvastad under krigen. Tabellen på neste side viser variasjonene i disse tallene.

² I følge bygdeboka var disse: Vikshåland, Haug● (nedre), Haug● (øvre), Stange, Vikingstad, Torvastad, Prestegården Hovland, Feøy, Grønningen, Sæbø, Skjølingstad, Dale, Håland, Hauske, ●snes, Vibrandsøy, Litlasund, Storesund, Gunnarshaug, Nordbø, Øvrabø, Bø, Moksheim, Norheim og Spanne.

Antallet jordbrukere, småbrukere og kombinasjonsbrukere i Torvastad i perioden fra 1938/39 - 1943/44.

	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44
Jordbrukere	157	158	154	153	157	159
Småbrukere	14	13	11	11	10	10
Brukstall		209			205	
Komb.brukere		38			38	

En kombinasjonsbruker (komb.bruker) hadde jordbruk som attåtncering, vedkommendes hovedinntekt kom fra annen virksomhet.

Tilbakegangen fra 209 bruk i 1939 til 205 bruk i 1943 lar seg altså aleine forklare som en endring i antallet småbrukere. Hvordan kan vi så forklare dette? I mellomkrigstida var det pga. de økonomisk vanskelige tidene en økning i antallet småbrukere i Norge, mange av disse drev et intensivt husdyrhold basert på importert kraftfor. Det er klart at når kraftforimporten sviktet på grunn av krigen, fikk disse problemer. disse problemer.

Kommandoøkonomi

Bak dette arbeidet ligger et ønske om å vise et lokalt jordbruks tilpassing til krigshverdagen og de «nye» autoritære økonomiske og politiske impulsene som kjennetegner okkupasjonsårene - en kommandert økonomi med plan-økonomiske trekk. Videre vil jeg påpeke den todelingen av forbruks-

vareomsetningen som alltid oppstår i slike kommanderte mangeløkonomier med en lovlig og en ulovlig side.

Hvis vi slår opp på ordet kommando³ i et leksikon så kan vi f.eks. finne følgende: «Kommando (lat. commendare; gi oppdrag) Muntlig ordre om øyeblikkelig utførelse». Ordet kommando anvendt i økonomiske sammenhenger betyr altså at all menneskelig produktiv aktivitet styres ovenfra og ned ut ifra en udiskutabel «ordre om øyeblikkelig utførelse». Under krigen iht. det autoritære «førerprinsippet».

En kommandoøkonomisk politikk er ikke ureflektert og planløs. Hensikten med den er å sikre en best mulig matforsyning i ei vanskelig tid for landet og minske avhengigheten av import. I en slik kommandert økonomi inngår rasjonering som ett av flere virkemidler for å sikre en noenlunde lik tilgang av forbruksvarer for alle forbrukere. Andre virkemidler er priskontroll, lønnsstopp og maksimalpriser sammen med kontrollvirksomhet. I en slik økonomi er det ofte vareknapphet. Rasjoneringen skal derfor i prinsippet også virke økonomisk utjevnende. Noe den ikke gjorde under krigen pga. illegal matomsetning.

En kommandoøkonomi er altså en sterkt dirigert og regulert økonomi. En naturlig konsekvens er derfor et voksende byråkrati på alle nivåer i maktapparatet, like fra departementet via fylket til kommunen. Slik det var i Norge under krigen, var det særlig forsyningsnemnd og jordstyre bøndene og andre fikk merke som lokale forvaltere i dette systemet.

Torvastad kommune og nazifiseringen

Den 18. september 1940 brøt Riksrådsforhandlingene sammen. Riksrådsforhandlingene var tyskerenes bestrebelser etter å få gjennværende legale norske myndigheter (bl.a. høyesterett) til å godta betingelser som kunne bane veien for et legalt nasjonalsosialistisk styre i Norge. Ei uke senere, i en tale den 25. september 1940, oppløste Reichskommissar Terboven Administrasjonsrådet og forbød alle politiske partier utenom Nasjonal Samling. Samtidig utpekte han 13 nye statsråder hvorav 9 var medlemmer av NS.

Det var den 25. september 1940 at NS ble stilt i utsikt å få danne et rent NS-styre i Norge. Men før de tyske okkupantene ville slippe NS til roret måtte partiet vise at det hadde støtte ute i folket. Det ble satt igang vervingsarbeider. Dette rekrutteringsarbeidet tok flere veier. Bl.a. via ensretting av media og styrking av partiapparatet med tysk administrativ til økonomisk støtte. De viktigste og mest omfattende framstøt var likevel forsøkene på å «nyordne» samfunnet ved hjelp av dets egne institusjoner. På denne måten kunne man nærme seg befolkningen ovenfra, for så vidt i beste overen-

3. Aschehoug og Gyldendals *STORE NORSKE leksikon*

stemmelse med det førerprinsippet bevegelsen forfektet. Disse nyordningsforsøkene fulgte grovt regnet tre hovedlinjer: Den første gjaldt de frivillige organisasjonene, den andre domstolene og den tredje de forskjellige offentlige institusjonene. Til siste kategori hørte omformingen av det lokale selvstyret.

Nazifiseringsframstøtene mot kommunene i Norge under krigen bygget på en forordning som heter: «Forordning av 21. desember 1940 om endringer i kommuneloven av 10. juni 1938». Denne ble laget under stort tidspress i november og desember 1940. Forordningen var i et ganske radikalt supplement i nazistisk retning til kommuneloven av 1938. Den hovedidé som ble lagt til grunn for forordningen var det såkalte «fører- og ansvarsprinsippet». Dette viser forordningens egne ord i paragraf 8, siste ledd, der det heter:

Ordføreren eller den han bestemmer legger saken fram for formennene. Disse er pliktige til å uttale seg; men ordføreren gjør vedtaket etter eget dømmes. Er en formann uenig i det vedtaket ordføreren gjør, plikter han å si fra og kreve sin mening bokført; gjør han ikke det, ansees han som enig med ordføreren og medansvarlig for vedtaket. Stemmegiving finner ikke sted.

Det var altså et system med mye makt hos en person det ble lagt opp til i kommunalt styre og stell fra de nye makthaverenes side. Under seg skulle ordføreren få et rådgivende organ som han skulle konferere med før han gjorde vedtak. Disse formennene ble oppnevnt av fylkesmannen i samråd med NS fylkesfører etter lokal anbefaling fra ordføreren. Ordføreren ble oppnevnt og lønnet av Innenriksdepartementet for 2 år av gangen etter anbefaling fra fylkesmannen og NS-fylkesfører. Når ordføreren satt i møte med formennene ble møtet kalt for et herredsting.

Nå kom ikke teori og praksis helt til å harmonere i Rogaland, fordi NS hadde store problemer med å skaffe lojale folk til systemet. Det ble mye politikere fra de gamle herredstyrene fra før krigen som gikk inn i dette nye systemet med sine gamle vaner. Slik kom den nye kommuneforordningen mye til å virke som sminke. Iallefall i Torvastad.

«Nyordningen» av det kommunale styret i Torvastad tok til rundt årskiftet 1940/41 etter at viktige lokale aktører, bl.a. den sittende ordføreren og varaordføreren, uventet pr. telegram fra Innenriksdepartementet var blitt gjenoppnevnt til sine verv med pålegg om at de pliktet å fortsette selv om perioden deres gikk ut. Den viktigste aktøren i Torvastad var gamleordføreren Knut Stange. Det var først etter sterke innvendinger og protester mot å ta ordførervervet, at han aksepterte å iverksette «kommuneforordningen» i Torvastad.

Det var altså den gamle ordføreren, som ikke var NS-mann, som «nyordnet» - eller «nazifiserte» - et herredstyre totalt blottet for NS sympatier.

Dette gjorde han fordi han var blitt overtalt av fylkesmann Norem til å være i beredskap i en planlagt sivilulydighetsaksjon der alle ordførerene i Rogaland under fylkesmannens ledelse skulle gå av i samlet protest mot NS sin politikk på en bestemt sak. Knut Stange ble overtalt tidlig i januar 1941. På bakgrunn av dette fant Knut Stange seg altså i å fortsette som ordfører og innføre den kommunale «nyordningen» som administrativt prinsipp i Torvastad - han ble en slags buffer mellom «den gamle og den nye tid» i lokalstyret i Torvastad.

Han omskapte herredsstyret som før krigen besto av 12 valgte representanter, til det som seinere under krigen ble kalt herredstinget og besto av 6 oppnevnte formenn som skulle virke som rådgivere for ordføreren. I Torvastad kom det gamle herredsstyret til å vedta denne omleggingen og dets medlemmer fylle opp formann og varaformann setene i herredstinget. Og ingen endringer ble tolerert, skriver de i et vedlagt brev, da medlemslista til det nye herredstinget ble sendt fylkesmannen som sto for den formelle oppnevningen av formennene - og det ble som de ville.

Det skulle gå ett år uten at NS fikk noen som helst personinnflytelse på lokalforvaltningen i Torvastad. I hele Rogaland hadde NS ennå i 1941 svært få ordførere. Dette ble i lengden en uutholdlig situasjon for et parti som hadde statsbærende ambisjoner. Sommeren 1941 ble fylkesmann Norem byttet ut med NS-mannen Alf S. Krogh. Deretter begynte prosessen som kulminerte med utskiftingen av alle ordførerene i Rogaland som ikke var eller ville melde seg inn i NS. Vi tar ikke for hardt i når vi sier at Rogaland-NS støvsgde partiorganisasjonen for å skaffe «høvelige» ordføreremner.

Denne prosessen førte til at John Bendik Hausken overtok som ordfører på Torvastad herredsting sitt møte den 9. februar 1942. Han ble foreslått til ordførervervet av kretslederen i Haugaland krets av Nasjonal Samling noen måneder før han fikk jobben.

Han var den eneste NS-mannen i den kommunale forvaltningen i Torvastad under krigen. Men han bekledde den viktigste og lokalt mektigste politiske posten ut fra krigsårenes styringsideologi. Slik kan vi si at NS fikk større påvirkingsmuligheter i den lokale forvaltningen i Torvastad. Men om hans ordførergjerning kan det sies at han var mer bygda sin mann enn NS sin mann. Noe som flere episoder under krigen vidtner om, bl.a. hans forsøk på å få Arne Utvik frigitt fra Gestapo i 1943 via NS lokalt, noe han ikke lykkes med ⁴. Men også referatene etter herredstingsmøtene vidtner om relativt få episoder hvor han var uenig med herredstinget - saksmengden tatt i betraktning. Noen saker var det jo dissens i, bl.a. noen NS og frontkjemperbevilgninger fra kommunekassen. Når det gjaldt herredstinget, så viser dette stor personkontinuitet iløpet av krigsårene og ingen NS sympatier. Ja, NS oppslutningen generelt var svært liten i Torvastad under krigen.

4. Dette dokumenteres i *landsviksdømmen mot John Bendik Hausken*

NS medlemmer i Torvastad 1940-45

27/2	1941:	3 stk.
31/12	1941:	6 stk.
3/2	1942:	6 stk.
1/1	1943:	7 stk.
27/7	1944:	3 stk.

Heller ikke lenger nede i det kommunale systemet har jeg i mitt arbeide truffet på NS folk. For også kommunale nemnder og styrer ble «nyordnet» iht. førerprinsippet. I det følgende skal vi se nærmere på forsyningsnemnda og jordstyret, som jo hadde betydning for bl.a. jordbruket.

Rasjoneringssystemet og jordbruket

Den reguleringen og styringen av økonomien som vokste fram i Norge under krigen med økende og etterhvert altomfattende rasjonering førte også til endringer i den kommunale forvaltningen - den ble mer aktivt økonomisk fordelende. Forsyningsnemnder og jordstyrer ble opprettet. Disse fikk en svært aktiv rolle å spille i lokalsamfunnet. Den kommunale administrasjonen fikk altså et voksende rasjoneringsbyråkrati. Vi skal se litt nærmere på dette.

Torvastad forsyningsnemnd

I et herredstyremøte den 30. august 1939 ble det i Torvastad vedtatt å opprette ei forsyningsnemnd iht. «Lov om forsyningsnemnder av 9. juni 1939», som av kongen i statsråd var blitt vedtatt satt ut i livet, med virkning fra 25. august 1939. Loven var et resultat av krigstrusselen og Norges nøytralitetspolitikk.

Som i alle andre kommuner i Norge besto forsyningsnemnda i Torvastad av to ledd, et styre og en forretningsdel som sto for den daglige driften. Herredstyret oppnevnte den 30. august Knut Hausken som formann og Christian Hauge som varaformann til Torvastad forsyningsnemnd. Knut Hausken nektet å ta vervet slik at Hauge ble formann. Ut over dette ble det oppnevnt 4 faste medlemmer med personlige varamedlemmer. Torvastad forsyningsnemnd hadde sitt første møte den 5. september 1939. Utenom Christian Hauge signerte følgende protokollen: Gurina Sørhaug, Matias E. Vikingstad, Martin Kålås og Knut W. Christiansen. Varamedlemmer var Birger Kjetland, Jakob R. Hausken, Mathias Svensen og Hans Midtun. Ved å bla igjennom forsyningsnemndas protokoll for årene 1940-45 og noen år videre, viser det seg at med svært få unntak satt disse samme personene i styret i forsyningsnemnda hele perioden.

I Torvastad, som i alle andre kommuner, baserte forsyningsnemnda all sin virksomhet på «Lov om forsyningsnemnder» og «Endringer i og forklaringer til føresegnene om kommunale forsyningsnemnder gitt av Landbruksdepartementet den 29. august 1939», dette siste var et sirkulære fra det nyopprettede Forsyningsdeartementet som utdypet loven. Forsyningsdepartementet ble også forsyningsnemndenes øverste overordnede myndighet i staten, på samme måte som Fylkesforsyningsnemnda var den nærmeste overordnede myndighet i fylket. Da okkupasjonen var en realitet kom det etter hvert også noen nye endringer i «Lov om forsyningsnemnder». Disse endringene førte bl.a. med seg en sterkere statskontroll av nemndene, men de var formelt fortsatt kommunale nemnder. Samtidig ble det autoritære førerprinsippet gjort retningsgivende for forsyningsnemnder med virkning fra 1. juli 1942. Samtidig som forsyningsnemndene formelt ble «nyordnet», skjerpet altså Forsyningsdepartementet sin kontroll med dem og presiserte at personsammensetningen ikke måtte endres.

Lov om forsyningsnemnder av 9. juni 1939 paragraf 3 forpliktet kommunen til å svare for utgiftene med forsyningsnemnda. Kommunen pliktet derfor å løyve tilstrekkelig med midler til at forsyningsnemnda kunne utføre det arbeidet som loven påla den. Forsyningsnemnda måtte bl.a. ha mulighet til å ansette folk, fordi det var den som var ansvarlig for all rasjonering, tilvisning og fordeling av ulike varer i lokalsamfunnet, over for jordbruket fikk den hjelp av jordstyret.

Den 9. oktober 1939 ble Arne Christiansen ansatt som forretningsfører i Torvastad forsyningsnemnd. Han startet i jobben den 16. oktober 1939. Forsyningsnemnda sitt kontor lå på Hauge.

Arbeidspresset på forretningsføreren økte raskt iløpet av 1940 og etter relativt kort tid ble det behov for ekstra arbeidshjelp på kontoret. Dette førte til at formannen i forsyningsnemnda tok en del arbeide for å avlaste forretningsføreren. Samtidig ble det den 18. september 1940 søkt om å få ansette ekstra arbeidshjelp. Dette lot seg ordne, for da forsyningsnemnda ble oppnevnt hadde den fått følgende fullmakter, som ordføreren bekrefter i et brev til fylkesmannen den 11. desember 1941:

I kveld vart det i telefonen lese upp eit telegram til meg fraa fylkesmannen i Rogaland, som paalegg ordføraren aa syta for, at forsyningsnemndi faar den hjelp, som trengst.

Daa det vart vald forsyningsnemnd og tilsett forretningsførar, fekk forsyningsnemndi fullmakt til aa leiga all den hjelp, som trengst, og denne fullmakt stend ved makt i dag. Korkje heradstyre, ordførar eller heradsting hev nekta forsyningsnemndi det som er bede um.

Og slik må det ha vært, for den 14. oktober 1940 ble Christian C. Haaland leid som kontorhjelpe i forsyningsnemnda, i starten for 3 dager i uka, seinere

ble han fast ansatt. Forsyningsnemnda fikk altså rett til å tilsette selv den arbeidshjelpen de trengte under krigen uten at ordfører eller herredstinget la seg opp i det. Både Christiansen og Haaland har i intervjuer fortalt at de på kontoret i forsyningsnemnda, etterhvert som rasjoneringen økte i omfang, ble en 5-6 kontorister under krigen. Og så lenge rasjoneringen ble beholdt etter krigen, var det relativt mange ansatte ved kontoret til forsyningsnemnda i Torvastad. F.eks. ble det ansatt ennå 2 nye den 5. juni 1945.

Forsyningsnemnda hadde ikke alltid en lett jobb, noe som følgende brev fra formannen i Torvastad forsyningsnemnd datert den 8. januar 1943 til ordføreren i Torvastad viser:

Jeg tillater mig hermed å be om å bli fritatt som medlem og formann i Torvastad Forsyningsnemnd fra 1. mars d.å.

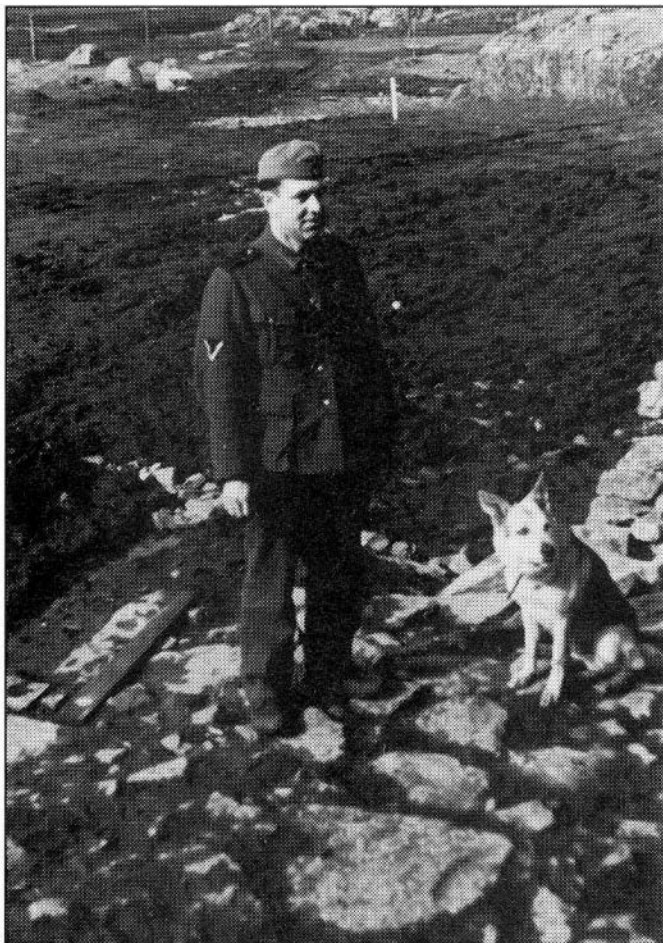
Jeg har nu hatt formannsstillingen i Forsyningsnemnda helt fra den blev opprettet høsten 1939. Arbeidet er alt annet enn behageligt, og når det efterhvert på grunn av de vanskelige forhold med hensyn til forsyningene strammes mer til på alle kanter med mindre kvoter og forbud og restriksjoner er det lett forståelig at folk blir missfornøiet og lett irritable. Det ligger da nokså nær å søke efter en syndebook, og så går det ofte ut over formannen. Å gi en offentlig forklaring i avisene eller på annen måte er f.t. uråd, - så en får bare ta både den berettigede såvel som den uberettigede kritikk med det humør en har. For mitt vedkommende stiller det sig imidlertid slik at jeg nu føler mig så slitt og nedfor at jeg ser mig nødt til å komme med denne søknad og håper at den kan bli tatt tilfølge.

Torvastad jordstyre

Torvastad jordstyre var i 1940 et relativt gammelt kommunalt organ i forhold til forsyningsnemnda, det hadde sitt første møte den 14. mars 1921. Jordstyret hadde i utgangspunktet til oppgave å uttale seg i spesielle lokale jordbruksspørsmål, slik fungerte det opp igjennom hele mellomkrigstiden, møtetakten var forholdsvis lav og relativt jevn. Sakstyper som de hadde en finger med i var f.eks. nydyrkingstønadsaker og diverse statsstøtte til ulike investeringer i f.eks. gjødselkjellere etc.

Jordstyrets betydning kom til å øke kraftig under krigen pga. den økende styringen av økonomien, nasjonalt og lokalt.

Også jordstyret ble formelt «nyordnet» under krigen. Den 7. april 1941 utferdiget Landbruksdepartementet følgende endringer i jordloven. Ordføreren skulle i møte med formennene komme med framlegg på medlemmer og varamedlemmer til jordstyret. Dette framlegget skulle deretter bli sendt over til styret i Landbruksselskapet i fylket, som i samråd med NS fylkesfører, skulle oppnevne formannen, varaformannen, medlemmene og varamedlemmene i jordstyret, ialt 10 personer. Både NS-fylkesfører og et mindretall i Land-

Soldat med hund.

*Jorder og gjerder i bakgrunnen. Hgsd./
Karmøy 1940.*

bruksselskapes styre hadde ankerett til departementet dersom de var uenige i oppnevningen. Samtidig skulle også jordstyret fungere etter førerprinsippet, slik som resten av den kommunale administrasjonen.

Selv med denne formelle «nyordningen» av jordstyret, kom det aldri NS-folk inn i Torvastad jordstyre. Rett og slett fordi det ikke var nok partimedlemmer i kommunen. Her ser vi et godt eksempel på at NS som politisk parti ikke hadde oppslutning nok lokalt til å trenge dypt ned i en kommunal forvaltning.

Sakstypene som jordstyret tok seg av under krigen var f.eks. fordelingen av pliktpløyingspåleggene, diverse tilvisninger som f.eks. av frø og såvarer, kunstgjødsel tilvisninger, traktor drivstoff, etc. Andre produkter som jordbruket trengte eller produserte skulle i prinsippet gå via forsyningsnemnda. Jordstyret samarbeidet som nevnt mye med forsyningsnemnda, spesielt når bygda var blitt pålagt pliktleveranser eller rekvisisjoner av ulike jordbruksprodukter. I fellesmøter fordelte de da byrdene på produsentene. Ulike tellinger og målinger samarbeidet også jordstyret og forsyningsnemnda om.

Jordstyret bidro også litt til å skape et kommunalt lønnet byråkrati under krigen, da det i perioder hadde lønnet sekretær.

Åkerarealet

I 1939 var det totale jordbruksarealet i Torvastad på 8096 dekar. Dette hadde steget til 8282 dekar i 1944, en økning på 186 dekar i det totale jordbruksarealet. Denne nydyrkingen fordelte seg på nybrott eller nydyrking (mest på Spanne; 4 nybrottsmenn), grøfing og beitedyrking. Slik at det totale pløybare arealet økte noe mindre enn 186 dekar. Et annet forhold i denne sammenheng som også kjennetegner krigsårene, er at det ble planlagt mye mer nydyrking enn det ble realisert. De største endringene i jordbruksarealet som fant sted i Torvastad under krigen var først og fremst en økning i åpenåkerarealet.

Det reelle åkerarealet for noen av okkupasjonsårene.

År	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Areal	2255	2255	-	-	2937	-	-

Arealene var de samme for årene 1939 og 1940. Forandringer i åkerarealet ble det altså ikke pga. okkupasjonen i 1940, selv om det fra de nye makt-haverenes side ble snakket om å øke jordbruksproduksjonen. Årsaken til at dette ikke fikk gjennomslag i Torvastad var og er den relativt tidlige våronna på kysten av Sør- Vestlandet. Våronna var rett og slett over da det ble snakket om å øke av jordbruksproduksjonen i 1940. Vi mangler opplysninger om det totale åkerarealet i Torvastad for de fleste av okkupasjonsårene, bortsett fra 1943. Det året var det 2937 dekar åpenåker i kommunen, en økning på 682 dekar fra 1939 - 1943. Dette tallet fra 1943 er interessant, fordi 1943 var det året da de høyeste pliktpløyingspåleggene som ble gitt under krigen kom, i 1944 flatet de ut og skulle i prinsippet være de samme som i 1943. Vi har altså her trolig å gjøre med det høyeste åkerarealet i Torvastad under krigen. Tallene viser altså en klar økning i det totale åpne åkerarealet i Torvastad under krigen. Men et forhold er den reelle åkerarealøkningen, noe annet er hva åkerarealet skulle ha vært ut fra de dyrkingspåleggene som kom. I Norge under krigen ble det fra sentrale myndigheters side forsøkt å planlegge jordbruksproduksjonen ved å pålegge hvert fylke å ha et gitt åkerareale. Dette arealet skulle så fylkeslandbruksselskapet, fordele på de enkelte kommunene. Ofte var de totale årwise åkerareal som kommunene var pålagt å ha spesifisert like ned til antall dekar kålrot, poteter, korn, frø, etc. Altså sentralt dirigerte og detaljerte pliktpløyingspålegg, som lokalt ble fordelt av jordstyret. Pliktpløyingen ble innført i 1941.

Ved å sammenlikne disse to tabellene ser vi at bøndene i Torvastad aldri oppfylte påleggene helt. Men det er klart at pliktpløyingspåleggene var press-faktoren som førte til en relativt stor åkerarealøkning i Torvastad under krigen allikevel.

De samlede pålagte åpenåkerarealer for Torvastad under krigen.

År	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Areal	-	-	2866	2996	3260	3246	ukjnt.	
						(3260) ⁵		

Hvordan skal vi forklare dette forholdet at bøndene økte åkerarealet sitt under krigen, men aldri så mye som de ble pålagt? Patriotisme og tyskerhat kan det jo ikke ha vært, for det er ulogisk å la landsmenn sulte bare for å skade okkupantene og deres stråmenn. Herredsagronom Mons Dale skrev i sin årsrapport til Rogaland Landbruksselskap for 1940 om de endringene som fant sted i jordbruket pga. krigen:

I året er kome til so uendeleg mykje nytt som har gjort det spanande og forvitneleg å sjå kor folk i ei snøggvenda kann ordna seg i tilveret og kor liv-bergingi som oftast fylgjer dei økonomiske lover, ikkje so mykje agitasjon. Desse lover vil og i framtidi vera avgjerande for korleis vor jord skal verta nytta.

Her har vi det. Det var ikke så mye «agitasjon» for plikt-pløyingspåleggene som gjaldt for bøndene i deres tilpassing til krigstidens virklighet, men «økonomiske lover» slik Mons Dale sier det, eller sagt med andre ord, driftsmessig fornuft.

Disse årene var jo ei tid med rasjonering av flere viktige innsatsfaktorer som jordbruket trengte, f.eks. kunstgjødsel. Ved økt åker produksjon og svikt i kunstgjødseltilgangen, må det klart ha oppstått en viss frykt for utpining av jorda over tid hos bøndene.

De største endringene i jordbruksarealet under krigen lå altså ikke i en utvidelse av det, men i omdisponeringene i det mest pga. makthaverenes pløyingspålegg.

Husdyrholdet

Åkerarealet økte altså under krigen og det ble lagt opp til at mer mat skulle produseres på åkerene, og ikke i samme høye grad som før foregå som en videreforedling av åkerproduksjon til husdyrprodukter. Dette for å forbedre forsyningssituasjonen. Hvordan gikk det da med husdyrholdet i Torvastad?

På bakgrunn av av tallmaterialet fra Jordbrukstelingen av 20. juni 1939, var storfe, høns, sau og svin i nevnte rekkefølge de største husdyr gruppene i Torvastad like før krigen, foruten hest som var den viktigste trekraftressursen.

⁵ I 1944 skulle pliktpløyingsarealet vært det samme som i 1943, men tyske konfiskasjoner gav en reduksjon på 14 dekar.

Storfeholdet

Storfeantallet for Torvastad var 2014 dyr pr. 20. juni 1939. Av disse var 277 kalver, 78 okser mellom 1-2 år og 13 okser over 2 år, - altså 91 okser. Mange av disse må ha inngått som avlsdyr i det lokale okseavlslaget. Dette lave tallet på avls- og slaktedyr, holdt opp mot 242 kviger og 1404 kyr, understreker klart at det var melkeproduksjon det ble satset på. Etter 1939 hører vi ikke mer om det totale storfetallet i Torvastad før høsten 1945. Da heter det i et referat i Torvastad forsyningsnemnds protokoll at Torvastad var blitt pålagt å levere 60000 kg. hvete og 6000 kg. bygg og havre, i kilden sies det videre:

I melding nr. 1021 er det under «Fordeling på produsentene» sagt at «For det antall dekar arealet av bygg, havre og blandakorn overstig antall beregnede kyr skal produsentene pålegges en leveringsplikt på 120 kg. pr. dekar». Ein har ialt 710 dekar bygg og havre og omlag 2500 «beregnete kyr». Ingen av produsentane har fleire dekar bygg og havre enn han har «beregnete kyr», og ein har soleis ikkje høve til å likna ut det pålagde kvantum bygg og havre etter den framgangsmåten som instruksjonen viser til.

Her kommer det klart fram at forsyningsnemnda må ha lurt på hvordan begrepet «beregnete kyr» skulle tolkes. De har nok tolket det som et omtrentlig anslag over det totale storfe tallet i 1945. Og dette tolkingsproblemet bør vi også dvele litt ved. Skal vi forstå «omlag 2500 beregnede kyr» som et ca. mål for det totale antall kyr i Torvastad i 1945, eller skal vi forstå «beregnete kyr» som et ca. mål for hele kommunens storfetall i 1945, slik det er mest sannsynlig at forsyningsnemnda har gjort. Vi skal huske på at de «omlag 2500 beregnede kyr» var knyttet til en pliktleveranse av korn. Rekvisisjoner og pliktleveranser var ikke særlig populære i en tid med matvarerasjonering og mangler. Slik at når det kom et skriv som påla bøndene å levere store kvanta korn, og det i pålegget ble åpnet for reduksjoner i mengden ut ifra antallet «beregnete kyr», er det klart at de som satt i forsyningsnemnda må ha gjort tallet «beregnete kyr» så stort som mulig og f.eks. tatt med rubb og rake av storfé, slik at det ble til «omlag 2500 beregnede kyr». Dette siste understreker hvorfor vi må se på 2500 som et overslag og ikke et absolutt tall. For hadde det vært 2500 kyr i Torvastad i 1945, hadde det også vært en så markert økning i melkeproduksjonen i bygda, som selv om avkastningen pr. ku sank, hadde virket utflatende på fallet i levert melkekvanter til Haugesund Meieri, noe som ikke fant sted.

Torvastad gikk altså inn i okkupasjonsårene med et storfetall på 2014 dyr og kom ut med ca. 2500 dyr/«beregnete kyr». Sånn umiddelbart og i seg selv viser jo dette klart en økning, men resonerer vi som ovenfor omkring «omlag 2500 beregnede kyr», kan det kun bli tale om en svakere økning eller en stagnasjon, hvis vi våger å tøyne kilden så langt. Dette skal vi forsøke å underbygge ved å se litt nærmere på hvor store besetningene av kyr igjennomsnitt

kan ha vært hos bøndene i Torvastad disse årene. Tallene er satt opp i 3 bolker i den følgende tabellen. Tendensen i disse tallene kan bidra til å fortelle oss litt mer om utviklingen i storfetallet mellom 1939 og 1945.

Middeltall for fjøskontrollen fra Torvastad over 3 tidsbolker fra 1924-26, 1934-36 og 1944-46.

År	Antallbruk	Antall kyr	Gjennomsnitt kyr pr. buskap
1924	20	196	9,8
1925	12	113	9,5
1926.....	16	168	10,5
1934	22	259	11,8
1935	22	290	13,2
1936.....	17	238	14,0
1944	22	205	9,3
1945	26	243	9,4
1946	29	271	9,3

Gjennomsnittlig økte besetningsstørrelsene på 1920 og 1930 tallet fra et gjennomsnitt på 9,8 i 1924 til 14 kyr i gjennomsnitt på båsen i 1936. Denne økningen igjennom 1920 og 1930 årene må forstås som et resultat av kraftforets introduksjon.

For perioden 1944 - 1946, som innbefatter de to siste krigsårene, ser vi at besetningsstørrelsene har sunket til gjennomsnitt på 9,3 og 9,4 som det meste. Dette viser for Torvastad at det gjennomsnittlige antallet kyr på båsen sank iløpet av okkupasjonen og ble lavere enn det var på 1920 tallet da kraftforet ble introdusert. Dette kan tyde på at okkupasjonen førte til en stagnasjon og dernest et svakere fall i antallet kyr i Torvastad. Men, vi skal være forsiktige med å trekke for vidtgående konklusjoner basert på disse tallene, fordi dette er gjennomsnitts tall som kun bygger på et begrenset utvalg av de i 1939 1404 kyr i Torvastad. Slik at tallet kun gir grunn til å si at veksten i besetningene stoppet opp under krigen og gikk tilbake til et gjennomsnitt likt eller litt lavere enn for årene 1924, 1925 og 1926. Årsaken til denne stagnasjonen må mye ligge i kraftforsvikten og kraftforrasjoneringsen under krigen.

For å oppsummere. Storfetallet i Torvastad holdt seg relativt bra oppe under krigen, alle vanskene knyttet til forsituasjonen til tross. Selv om det indikeres variasjoner og tilbakegang i noen besetninger, så er det en stagnerende tendens vi må konkludere med.

Hønsesholdet - eller hvordan det gikk med kraftforintensiv produksjon

I en større anlagt deskriptiv artikkel over flere spalter i Haugesund Dagblad fra den 27. november 1937 med den pretensiøse tittelen «Haugesunds moderkommune Torvastad frem til idag. - En vakker og velstyrt bygd ved Karmsundet», heter det om høns og eggproduksjonen:

Derimot er eggproduksjonen vokset ganske betraktelig. Bygden har flere store hønsesfarmer som aar om annet leverer ca. 35000 kg. egg. For to aar siden var saaledes den største leverandør til Rogaland egglag hjemme-børende i Torvastad.

Det var altså en relativt stor kommersiell eggproduksjon i Torvastad årene før krigen. En produksjon fordelt på «flere store hønsesfarmer», sier kilden, men ikke hvor mange. En av de enkleste måtene å gi et anslag over hvor mange hønsesfarmer det var, er å ta utgangspunkt i tallet på rugemaskiner. Det var 8 rugemaskiner i Torvastad i 1939. Nå er ikke dette antallet hønsesfarmer, men hvis vi antar at hver hønsesfarm hadde en rugemaskin, kan ikke 8 hønsesfarmer være et urimelig anslag.

I bygda generelt var det i 1939 totalt 6361 voksne høns og 3477 kyllinger. Størsteparten av dette hønsesholdet var eggproduksjon som var sterkt markedsorientert og kraftforavhengig, fordi det var konsentrert «paa flere større hønsesfarmer». All slik konsentrert og relativt intensiv storproduksjon var den gang, og er idag avhengig av en relativt stabil tilgang på importert kraftfor. Krigen i 1940 og okkupasjonen førte til at kraftfor og korn importen som Norge var så avhengig av ble sterkt redusert. Mye av dette hadde vært importert fra nord-Amerika. Tyskland klarte ikke å erstatte dette kvantumet. Herredsagronom Mons Dale skriver i sine årsmeldinger til Rogaland Landbrukselskap for 1939 og 1940 en del om de konsekvensene krigen fikk for det kraftfor avhengige hønsesholdet i Torvastad, Avaldsnes, Skåre og Utsira, som var det distriktet som han betjente. Han skriver for 1939:

Som nemnt er her mange små bruk. For desse er det ikkje so greit å vera sjølvberga. Dei har gjerne drive med forholdsvis stort høns- og grisehald med kjøpt kraftfor. Dette har vore i hjelp attåt. Men etter krigen tok til, og det er vanskar med kraftforinnførsel, som gjer eller kan gjera desse næringane utrygge og mindre lønsame, kan ein alt no merkja omlegging i drifti. No hadde det vore bra om desse næringar hadde vore tufta på meir nasjonal avl.

Han var framsynt denne mannen, for da krigen var kommet og kraftfor importen definitivt var brutt, skrev han i 1940:

Småbruki som før har fenge ein større part av innkoma av gris og høns, har det vanskeleg no. Her er mange slike bruk.

Mer forteller ikke de skriftlige kildene. En informant, Erling Reksten, sønn av

Mandius Reksten som den gang var lærer og kirkesanger i Torvastad, og på si drev et lite småbruk, fortalte i et intervju at faren hans var svært interessert i hønsehold og hadde drevet en del med det som bigeskjeft på det lille klokkerbruket sitt. Da det ble snakk om å legge en avlstasjon for høns til Torvastad under krigen, søkte han om å få den, og fikk den.

Om det ikke er sagt før, så er det på sin plass å nevne det her. Norges Bank i Haugesund rapporterte om stor nedslakting av høns i Haugesund distriktet i 1940 pga. svikten i kraftfor importen.

Dette var altså hønseholdets skjebne i Torvastad under krigen, det krympet inn til en liten avlstasjon, hvor kun en av tidligere ca. 8 hønsefarmere kunne drive en liten eggproduksjon, primært knyttet til å opprettholde et minimum av høns i vente på bedre tider.

Svineholdet

Totalt var det 283 svin i Torvastad i 1939. Av disse var 174 smågris under 4 måneder og 100 fetsvin over 4 måneder. Av avlssvin var der 1 râne og 8 purker. Hvis vi holder dette opp mot brukstallet på 209, så var det ikke tale om mer enn ca. en gris pr. bruk. Nå var nok dette svineholdet avgrenset til mindre enn 209 bruk, slik at de som hadde svin hadde noen få.

Allikevel, tallet for svineholdet i Torvastad i 1939 er ikke alvorlig høyt sammenliknet med andre kommuner i Rogaland, som f.eks. Klepp som hadde 6728 svin, Hetland som hadde 4082 svin og Høyland som hadde 4700 svin i 1939. Dette understreker at svineholdet ikke var til stort mer enn husbruk i Torvastad. Derfor er det rimelig å anta at svineholdet i Torvastad holdt seg relativt stabilt iløpet av okkupasjonsårene. Var det noen, noen som jeg ikke har funnet, av bøndene i Torvastad som drev litt med svineavl, så må de langt på vei ha lidt samme skjebne som de fleste av bygdas «større hønsefarmere».

Sau

Rogaland er og var i 1939 sauefylket fram for noen i Norge. Til fylkets store tall på 332945 sauer i 1939 var Torvastad en fattig bidragsyter med sine 1040 sauer. Dette kan og må forklares med at Torvastad ikke ligger i et av de typiske sauedistriktene i Rogaland. Disse er, og var, i fylkets sørlige og østlige deler. Av de 1040 sauer var 551 lam og 489 sauer over 1 år. Mesteparten av produksjonen fra denne bestanden av sau gikk nok til lokal omsetning. Størrelsen på dette saueholdet tilsier at det må for det meste ha vært knyttet til et naturalhushold. I alle tilfeller må det samlet sett ha vært av en sekundær betydning i forhold til storfehold og eggproduksjonen.

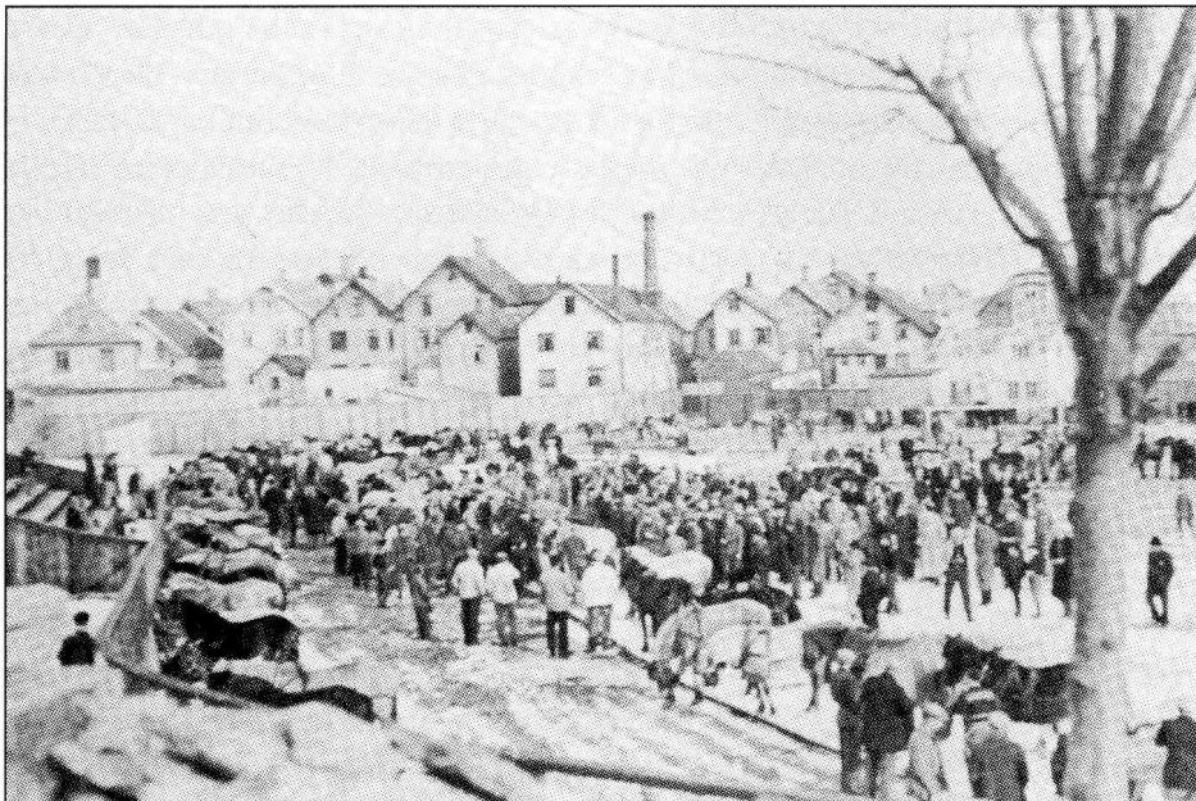
Trekraften

Da krigen kom var det en traktor i Torvastad, den var i Fritjof Øvrebø sin eie. Pga. drivstoff problemer ble den leid bort på langtidskontrakt til Jæren i 1942. Traktoren var en «Deering» med svære jernhjul. Ut over denne hadde bøndene i Torvastad ialt 305 hester i 1939. Disse fordelte seg slik: 27 var under 1 år (føll), 53 var fra 1-3 år, 40 var fra 3-5 år, 90 var fra 5-16 år og 95 var over 16 år. Altså mange relativt unge hester. Setter vi en grense på 3 år for at en hest skal være dressert, og dermed klar til bruk i gårdsarbeidet, sitter vi igjen med 225 hester. Ca. 225 hester ble altså brukt i det daglige arbeidet på gårdene i 1939, mens de resterende 80 dyrene gradvis iløpet av de 3 påfølgende årene kom i arbeide, samtidig som nye føll må ha kommet til etter som okkupasjonsårene gikk. Holder vi 225 opp mot brukstallet for 1939 på 209, så ser vi at det var litt mer enn en hest pr. bruk. 225 hester over 3 år kan nok stemme relativt bra, for som en informant sa: «De va hest på kvar einaste gård her i krigsåra, - ja enkelte bruk hadde faktisk to hestar». Dette indikerer som vi skal se, at trekraft situasjonen var god i Torvastad under krigen.

Det skjedde ingen drastiske endringer i trekraftbildet i Torvastad fra 1939 - 1943. For da jordstyret i mai 1941 fikk tilbud fra Landbruksdepartementet om at: «Die Wehrmacht stiller hester til disposisjon for jordbruket i våronna», protokollførte jordstyret, den 13. juni 1941, lenge etter at våronna var over,

Litt hesteprat må til

Hestemønstring på Høugesund stadion hvor tyske offiserer tok ut hester i april 1941.

● *over 200 hester møtte.*

at: «Her i heradet var det uturvande med Tyske hestar då ein hjelpa seg sjølv med dragkraft». Et liknende tilbud kom i 1942. Som i 1941, så behandlet også i 1942 jordstyret saken i juni flere måneder etter at våronna var over.

Tyskerne begynte først å rekvirere av bygdas hester i 1943, uten at rekvisisjonene var så store at de førte til drastiske endringer i trekraftbildet. Vi kan si at hesteholdet forble uberørt helt fram til 14. januar 1943, da skjedde følgende i jordstyret:

På grunn av bestemønstring og uttak av hester til den Tyske Vernemakt er jordstyret pålagt å setja opp ei liste over dei gardbrukarar som har hestar i alderen millom 4 og 12 år som ved mønstring den 4. januar d.å. ikkje vart fritekne. Fritekne ved sistnemde mønstring vart alle som møtte. Fritakingsgrunn var drektighet, premigrader og «føl ved foten» når det gjaldt merrar og for hingstar så vart alle desse utan omsyn til premi og anna fritekne for mønstring ved uttak av hestar til den Tyske Vernemakt.

Hvordan skal vi forstå dette at jordstyret den 14. januar 1943 var blitt pålagt å sette opp ei liste over samtlige hester i Torvastad på mellom 4 - 12 år, som ved hestemønstringen den 4. januar s.å. ikke var blitt fritatt for uttak til den tyske vernemakt. Alle som møtte var jo fritatt for en slik mønstring av de i sitatet nevnte grunnene. En mulig forklaring er at den nevnte mønstringen den 4. januar var frivillig og at relativt få bønder

To tyske soldater med 2-hjuls arbeidskjerre.

møtte med hestene sine. Om de hadde en anelse om hva som skulle skje er vanskelig å si. Iallefall satte jordstyret den 14. januar opp ei liste over de gårdbrukerene som hadde hest i den nevnte aldersgruppen. Lista ble detaljert, fordi tyskerne visste hvor store trekkraft ressurser det var i bygda lenge før denne nevnte mønstringen. I et møte i jordstyret i mars 1943 ble følgende protokollført:

Lista over bestar i Torvastad (lista oppteken 1941) har ein motteke frå lensmannen med pålegg om ajourføring. Denne lista vart oppteken av den Tyske vernemakt. Ein har idag fare over nemnde liste og ajourført henne.

Den 14. januar hadde altså jordstyret klar ei liste på 77 brukere som måtte vise hestene sine for tyskerne. Om denne lista het det videre i møtereferatet fra den 14. januar 1943: «Den Tyske Vernemakt skal i Torvastad kjøpa 4 hestar». Lista er på 77 navngitte brukere, hvor 62 ble pålagt å vise hestene på Nordbø, de 15 siste fra fastlandsiden, Føynå (Feøy) og Vibransøy skulle vise fram hestene i Haugesund.

Så kan vi lure, kjøpte tyskerne de 4 hestene? Vi røper ikke for mye ved å si at tyskerne realiserte «kommandohandelen». Vi kjenner navnet på 3 av de bøndene som fikk konfiskert hestene sine, de var: Jonas Skaadel, Torvald Grønningen og Dan Klausen. Den 4. kjenner vi ikke navnet på, hvis det da innen den 5. juni 1944 var blitt en fjerde. Fordi mye kan tyde på at disse hes-

tene ikke ble hentet av hestenemnda og tyskerne hos de utvalgte bøndene på samme dato.

Det er ikke vanskelig å oppsummere utviklingen i hesteholdet. Det må ha utviklet seg temmelig normalt. Trekkraft kapasiteten ble heller ikke drastisk forverret om 3-4 hester ble tvangskjøpt av tyskerne mot slutten av krigen.

Redskapsparken

En kan jo spørre seg hva disse hestene hadde å trekke på. Dvs. hvordan var maskin- og redskapsparken i kommunen disse årene?

Redskaper og maskiner i Torvastad pr. 20. Juni 1939		
<i>Type</i>		<i>Antall</i>
Gjødselspredere:	-Naturgjødsel:	34
	-Kunstgjødsel:	42
Radsåmaskiner:		29
Slåmaskiner:		149
Hjulriver:		144
Høyvendere:		100
Potetopptakere:		7
Treskeverk:	-Selvrensende:	9
	-Andre:	31
Separatorer:		24
Stasjonære eksplosjonsmotorer:		1
Elektromotorer:		37
Arbeidsvogner	4-hjul:-To spente:	1
	-En spente:	8
Arbeidskjerrer	2-hjuls:	315
Høyvogner	4 og 3 hjuls:	244
Lastebiler:		2
Personbiler:		2
Kombinertebiler:		1
Rugemaskiner:		8

Den redskapsparken som er vist i tabellen viser klart hvor viktig hesten var som trekkraft for dette jordbruket.

Et annet forhold som tabellen også viser er at de fleste av de ca. 209 brukene i Torvastad ikke hadde en komplett redskaps- og maskinpark. Det må derfor ha eksistert en mer eller mindre formell låneordning i kommunen, eller ha vært felleseie for en del viktige redskaper. Spesielt må dette ha blitt viktig for bl.a. potetopptakere, det var jo en sterk potetarealøkning under krigen.

En bør også merke seg at statistikken ikke nevner antallet på harver og

Slåmaskiner som denne ble fortsatt brukt under krigen.

Bildet er tatt på Skeie like etter 1.verdenskrig.

ploger som åpenbart var viktige og ikke ble mindre viktige etter som pløyingen førte til et større åpenåkerareal. Tall har vi ikke, men det må minst ha vært et tresifret tall for begge disse redskapstypene.

Treskeverk kan eksemplifisere felleseie i maskinparken. Bøndene i Torvastad hadde sommeren 1939 totalt 40 treskeverk hvor av 9 var selvrensende. For flere av treskeverkene var det felleseie mellom gårderbrukere. For å drive treskeverkene var det i følge en informant vanlig at bøndene drev byttarbeide, dvs. «jeg hjelper deg i treskinga, hvis du hjelper meg».

Et annet forhold som også må bidra til å forklare hvorfor redskap- og maskinparken ikke endret seg noe særlig, var at det ble vanskeligere å skaffe seg nye redskaper. Det var en sterk prisstigning på maskiner og redskaper for jordbruket under krigen. Det som da blir mest beskrivende for redskapsparken under krigen er slitasje. Etter 4 år med okkupasjon rapporterer Norges Bank sitt kontor i Haugesund at: «Både storfe- og småfe-mengden avtar, og hus, maskiner og redskaper blir ringe».

Forsammensetningen for storfe

Vi har sett at de største endringene i husdyrholdet under krigen fant sted i de mest kraftforavhengige husdyrgruppene, og at f.eks. den sterkt avhengige eggproduksjonen gikk drastisk tilbake. Mens for storfeholdet, som også brukte en del kraftfor før krigen, men ikke på samme måte var totalt avhengig, holdt antallet dyr seg bra oppe. For å forklare dette er det på sin plass å se nærmere på hvilke endringer som fant sted i forsammensetningen for storfe under krigen.

De følgende mål på endringene i forsammensetningen for storfe er angitt i prosenter. For å gi noen begreper om hvor store pengebeløp noen av disse prosentsatsene representerer, så ble det f.eks. i Torvastad i 1939 brukt 126103 kr. på kraftfor og 3125 kr. på diverse stråfor utover det bøndene selv produserte.

Forsammensetningen beregnet av fjøskontrollen i Torvastad For årene 1924-26, 1934-36, 1944-46 og 1954.

År:	% kraft for:	% tørt stråfor:	% hjelpe- for:	% saftig for:	% beite	Sum for- enheter:
1924	18,4	35,5		10,9	35,2	1670
1925	18,0	34,0		8,0	40,0	1781
1926	13,6	36,9		11,5	38,5	1851
1934	14,5	23,9		21,1	40,5	2163
1935	13,5	30,0		17,8	38,7	2089
1936	16,1	25,8		17,5	40,6	2264
1944	7,3	26,6	11,8	11,4	42,9	2181
1945	3,2	29,3	11,9	8,3	47,0	2016
1946	15,7	25,6	0,3	11,7	46,7	2377
1954	16,4	24,0	0,4	23,9	42,4	2538

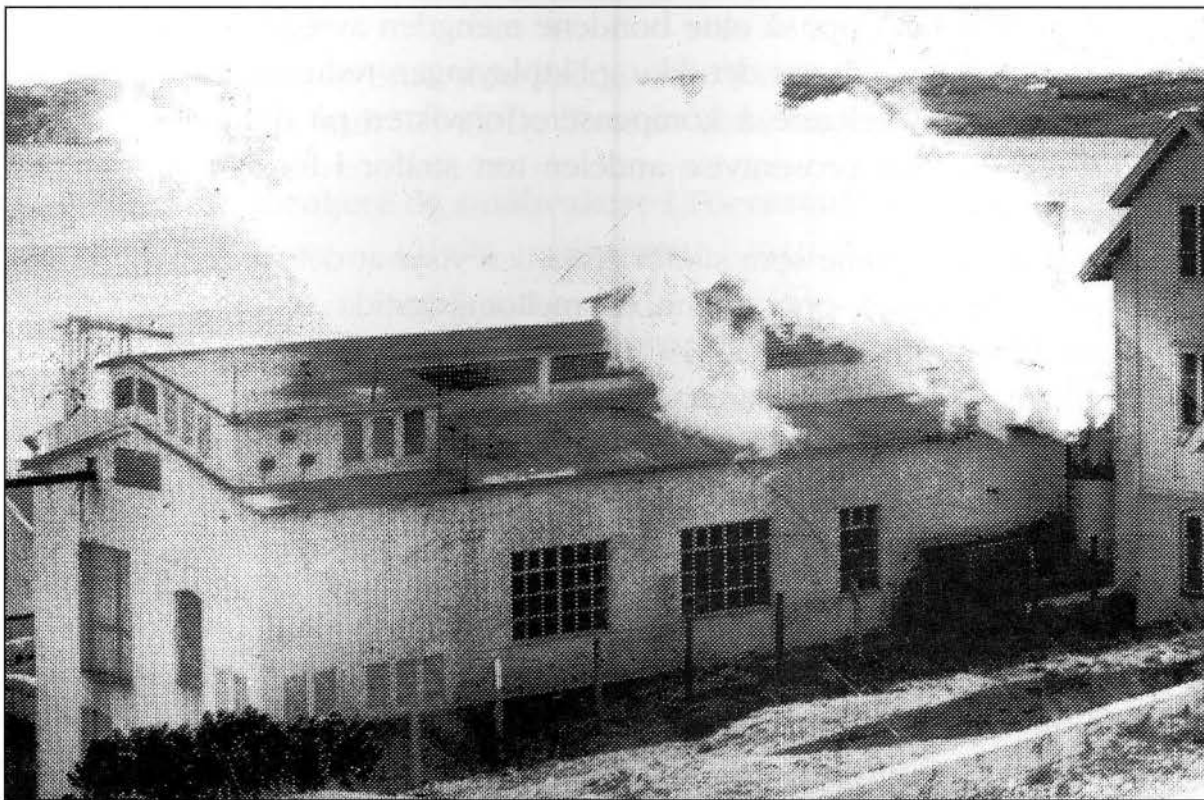
Et forhold som synes å være ganske klart når vi ser på «sum forenheter», er en jevn stigning i forbruket på 1920 og 1930 tallet. Nivået fra midten av 1930 tallet skulle komme til å holde seg, med små variasjoner, fram til og med de siste okkupasjonsårene. Straks etter at krigen var over øker forbruket jevnt igjen. Sett under et så var det altså en jevn stigning i «sum forenheter» for kyr fra 1924 -1954, men med en viss stagnasjon under krigen.

Den tilbakegangen som fant sted i innveid melkemengde ved meieriet under krigen, kan vi altså ikke forklare ut fra drastiske endringer i summen av de forenheter som kyrne fikk. Tilbakegangen må forklares bl.a. ut ifra de endringene som fant sted i forsammensetningen.

Det mest slående ved tabellen er den markerte tilbakegangen i bruken av kraftfor under krigen. Forklaringen på dette ligger i svikten i kraftforimporten og den strenge rasjoneringsen. Blant de første vareslagene som kom inn under rasjoneringsen, var melvarer og kraftfor - allerede i april/mai 1940.

For å bøte på svikten i kraftforimporten etter at okkupasjonshverdagen

hadde etablert seg, kom hjelpefor som forcellulose og sildemel inn på markedet (også kalt: erstatningsfor). Videre i tabellen, er det slående hvor raskt kraftforbruken tok seg opp igjen et år etter at freden var kommet i 1946. Det er også slående hvor stor bruken av hjelpefor var under krigen. Disse hjelpeforene var krisesymptomer, og merkelig nok så forsvant de ikke helt da krigen var over. Sildemel og forcellulose hadde aldri vært brukt som dyrefor

Moksheim Sildoljefabrikk. Bl.a. her ble det kjøpt sildemel illegalt.

før krigen. Ja, det var faktisk en av de få nyhetene i jordbruket under krigen, men to av mange erstatningsvarer som dukket opp, samfunnet sett under ett. Som tabellen viser, utgjorde erstatningsfor bort imot 12% av forsammenetningen både i 1944 og 1945. Vi vet at næringsverdien i dette erstatningsforet var lavere og mer ensidig enn i kraftforet. Det kunne derfor aldri kompensere for svikten i kraftforimporten. Vi kan altså si at det totale antall forenheter holdt seg bra oppe under krigen, men ikke forkvaliteten.

Erstatningsforet var også rasjonert, men relativt lettere tilgjengelig fordi det var produsert i Norge. Når bøndene på tilvisning kjøpte cellulosefor virket systemet slik at man kjøpte et gitt kvantum forcellulose, og så fulgte det med en sekk sildemel. Sildemelet skulle være et proteinsupplement til det ensidige celluloseforet. Torvastad var relativt gunstig stilt når det gjaldt sildemel. Bygda hadde like før og under krigen 6 sildolje- og sildemelfabrikk. En av disse hadde spesialisert seg på fôr - Storesund salteri og kraftforfabrikk.

Informanter har fortalt i intervjuer, at det ikke var vanskelig å skaffe seg litt ekstra sildemel. En fortalte at han bare kunne kjøre bort på fabrikken å kjøpe noen sekker. En annen bekrefter positivt at når det gjaldt sildemelet så var det i bygda et lite illegalt marked, utenfor forsyningsnemndas kontroll. Dette må forklares ut ifra at produktet var relativt lettere tilgjengelig i Torvastad enn i andre deler av landet.

Det er naturlig å tenke seg at da krigen kom og kraftforimporten til Norge langt på vei stoppet opp, så økte bøndene mengden av egenproduserte stråfor, f.eks. høy. Men slik var det ikke, pliktpløyingen reduserte jo slåttearealet slik at det var vanskeligere å kompensere forsvikten på den måten. Derfor økte heller ikke den prosentvise andelen tørt stråfor i forhold til årene før krigen.

Saftigfor er det samme som silofor. Tabellen viser at det var en økning i silobruken i Torvastad opp igjennom mellomkrigstida til ca. 17% av forsammenetningen på midten av 1930 tallet. Også denne fortypen gikk tilbake under krigen. Dette må forklares ut ifra mangelen på slåttearealer og rasjoneringsringen av konserveringsmiddelet, dvs. syra som brukes når siloen legges.

De tallene vi har viser altså at det var en stagnerende tendens i antallet forenheter i Torvastad under krigen, holdt opp mot noen utvalgte år på 1930 tallet. Samtidig ble forsammenetningen mer ensidig, spesielt ved at kraftforet ble vanskeligere tilgjengelig og fordi siloproduksjonen sank noe. Dette ble forsøkt kompensert noe med næringsensidige erstatningsfor. Resultatet ble at man i Torvastad holdt besetningene av kyr bra oppe på en mer ensidig forsammenetning, mens annen sterkere kraftforavhengig produksjon, ble nesten helt gitt opp.

Mangelsykdommer hos kyr

Når antallet kyr ble holdt oppe på en kvalitativt dårligere sammensatt diett fikk dette følger for melkeproduksjonen, og det påvirket kyrnes generelle helse. Om dette fortalte Thomas W. Selsaas i et foredrag for Historie- og ættesogelaget for Nord-Karmøy i 1986, i manuset til foredraget heter det bl.a.:

Grunna den einsidige foringa til dyra var det ein del mangelsjukdommar hjå kjyrne. Det var ikkje så lite av mjølkefeber og krampe - og kalla gras-krampe, for det var helst med same ein slepte på beite ein var utsatt for dette. Det hende vel mest på alle gardane at det var dyr som daua av krampe.

Dette bekreftes også i 1943 rapporten fra Norges bank sitt kontor i Haugesund, der det heter at: «Mangelsyke gjør seg sterkt gjeldende og mange dyr er døde».

Vi kan altså oppsummere denne husdyr bolken slik:

For det første, alt husdyrhold som i særlig høy grad hadde vært kraft-

forintensivt gikk sterkt tilbake under krigen, - f.eks. eggproduksjonen. Og i hovedvirksomheten, melkeproduksjonen, ble antallet dyr holdt bra oppe, men på en mer ensidig forsammensetning enn før krigen. Noe som gav lavere avkastning pr. ku og mangelsykdommer i besetningene. Og til slutt trekraft situasjonen for bøndene i Torvastad var god under krigen, selv om tyskerne tok noen få hester.

«Arbeidshjelp»

Som sagt var det 209 bruk som hadde over 5 dekar jordbruksareal i Torvastad i 1939 og 205 bruk i 1943. De fleste av disse hadde mellom 20 og 75

Antallet gårdbrukere og småbrukere i Torvastad 1938 - 1944						
	1938/39	1939/40	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44
Gårdbr.	157	158	154	153	157	159
Småbr.	14	13	11	11	10	10
Kombbr.		38			38	

Som tabellen viser var antallet gårdbrukere og småbrukere aldri så høgt som antallet bruk under krigen. Disse 38 som manglet i 1939 og 1943 har jeg valgt å kalle kombinasjonsbrukere. Dette var oppsitterene som eide jord, men var registrert av de lokale skattemyndighetene som sysselsatte i andre næringer.

Det var nok langt fra de fleste av disse bøndene som hadde behov for eller mulighet til å ha lønnet arbeidshjelp i husholdningen eller gårdsdriften. Det var bare på større bruk de hadde råd til og behov for lønnet arbeidshjelp. Denne påstanden bygger jeg på den følgende tabellen. Tallene viser viktige tendenser som vi skal utdype.

Antall tjenere og faste arbeidere i jordbruket i Torvastad 1938 - 1944.						
1938/39	1939/40	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44	
39	44	41	40	33	31	

Som vi ser lå antallet «tjenere og arbeidsfolk i jordbruket» på mellom 39 og 44 personer fra 1938/39 til 1941/42. Så i 1942/43 falt tallet til 33 personer og videre til 31 personer i 1943/44. Dette fallet viser en viktig tendensen i arbeidshjelputviklingen for jordbruket i Torvastad under krigen. Dette fallet skal vi utdype i det følgende.

I mellomkrigstida hadde det vært en del arbeidsledighet i Haugesund-distriktet. Ennå i 1940 var ledigheten gjennomgående stor. Men den 31. juli 1941 heter det i en (bi)setning til en sak som Torvastad forsyningsnemnd behandlet vedrørende arbeidskraft til uttynningsarbeider i den kommunale skogen på Moksheim: «Her er ikkje arbeidsledige i bygda». Men det er nå

ikke helt sikkert at forsyningsnemnda hadde kontrollert dette grundig før de protokollførte det. For ca. en måned seinere protokollførte jordstyret følgende:

Ved etterrøkjing rundt i heradet og etter samtale med Arbeidsformidlinga sin ombudsmann vart ein samde om at det trongs ikkje sers tiltak for å få arbeidskraft til heradet. Arbeidsformidlinga opplyste at der var omlag 20 arbeidsledige - delvis vane med jordbruksarbeid - som var innmelde.

Arbeidskraftsituasjonen i jordbruket ble altså ennå i 1941 karakterisert som god. Et sitat som viser hvor sikker man var i jordstyre på en fortsatt god arbeidskrafttilgang for jordbruket, finner vi protokollført etter møtet i jordstyret den 31. juni 1941. Der sies det:

Jordstyret meiner at gardbrukarane i Torvastad no som før vil kunne greia drifti og arbeidet på gardane utan ekstraordinære tiltak førebels. Arbeidsformidlinga i Torvastad skal få melding om dette.

På bakgrunn av dette ble det av jordstyret den 28. august 1941 takket nei til et tilbud fra «Rogaland Arbeidsfylking» med forespørsel om det var noen større arbeider i kommunen slik at Arbeidstjenesten kunne legge en sveit (ca. 140 mann) eller sende en tropp (45 mann) fra en sveit i nærheten. Det ble aldri plassert en hel avdeling fra Arbeidstjenesten i Torvastad. I tilfelle hadde de skriftlige kildene vært fyldigere om dette og de informantene jeg har snakket med hadde husket det. Kun en informant husker at han en gang hadde hjelp fra Arbeidstjenesten til gårdsarbeide. Og i samme åndedrag fortalte han at så vidt han husket, hadde det en kort tid under okupasjonen vært stasjonert noen folk fra Arbeidstjenesten i Torvastad. Han husket dette fordi de ikke hadde lov til å gi dem mat, det skulle de få i forlegningen, men de gav dem nå mat likevel. Andre konkrete indisier på at Arbeidstjenesten virket i Torvastad har jeg ikke funnet. Det er mye som tyder på at det stemmer dette at Arbeidstjenesten hadde oppdrag i Torvastad. For herredsagronomen, Mons Dale, som også virket i Avaldsnes, Skåre og Utsira utenom Torvastad, planla for sitt distrikt 7 større dyrkingsfelt for Arbeidstjenesten i 1941. Det må derfor ha vært folk fra Arbeidstjenesten i nærheten, som godt kan ha blitt kommandert til å utføre noe arbeid også i Torvastad. Om noen av disse 7 omtalte dyrkingsarbeidene var i Torvastad har jeg ikke funnet dekning for.

Utviklingen av krigstidsfenomenet «*potetferie*», dvs. skoleelever og andre sitt arbeide i innhøstingen av poteter, kan også hjelpe oss med å belyse den vanskeligere arbeidskraftsituasjonen for jordbruket under krigen. Allerede høsten 1940 forsøkte

Landbruksdepartementet å organisere skoleferie under potetopptakingen og høstarbeidet. Det ble ingen «*potetferie*» i Torvastad i 1940, for som det heter i jordstyrets protokoll i et møtereferatet fra den 19. oktober: «Då gar-

dane her jamnt over er små driv huslyden no som før bruki med så å seia si eigi arbeidskraft».

I 1941 var derimot bildet litt forandret, okkupasjonshverdagen hadde etablert seg, og bøndene hadde plutselig behov for litt ekstra arbeidshjelp i innhøstingsarbeidet. Derfor het det fra Torvastad jordstyres side den 10. oktober, etter at forespørselen om arbeidshjelp fra skolene hadde kommet fra Kirke- og Undervisningsdepartementet, «at ein her i heradet har hat skulefritt i 8 dagar (potetfritt) for potetopptaking». Man hadde altså begynt å få behov for litt ekstra arbeidshjelp noen uker under innhøstingen. Dette indikerer at arbeidshjelpproblemet må så smått ha meldt seg for bøndene i Torvastad i 1941.

Det er vanskelig å si noe konkret om hvor mye skoleelevers arbeid betød for bøndene. Men generelt for Haugesund-distriktet heter det i en kilde om innhøstingsarbeidet i 1941:

Det var den hårdeste onn som er opplevd her, fordi meget skulle gjøres og det var uråd å få leid folk. Det arbeid som skolebarn og byfolk skulle utføre ble praktisk talt ingenting.

I 1942 derimot må bøndene og jordstyret i større grad ha innsett nytten i «potetferien», for da heter det i et referat fra møtet i jordstyret den 7. september, hvor også skolestyreformannen var til stede:

Ein tek feri for innhaustingsarbeidet frå 15. sept. til 10. oktober iår med det atterhald at dersom tilhøva ligg til rette for det kan småskulen setjast igang ei veka fyrr (3. oktober).

Bare lengden på den «potetferien» som ble planlagt i 1942 tyder på at bøndene nå så viktigheten av denne arbeidshjelpen. For ikke bare hadde tilbudet til de som var avhengig av å leie hjelp blitt vanskeligere i 1942, åkerarealet hadde også økt kraftig. Holder vi dette opp mot den siste tabellen, så er det klart at 1942 var det året da vanskene med å skaffe arbeidshjelp virkelig viste seg i Torvastad. Når dette er sagt, ble nok ikke situasjonen for de brukene som ble drevet som familiebruk særlig endret. Disse må fortsatt ha klart seg bra, men en håndsrekning i «potetferien» kom nok godt med også her. Fra høsten 1942 av var «potetferien» etablert som en fast ordning, iallefall i Torvastad. Ordningen varte fram til 1945. Det året satt jordstyret en frist til 10. september for gårdbrukere til å melde sitt behov for arbeidshjelp fra skoleelever og ungdom i «potetferien», ingen meldte sin interesse. Andre kilder vidtner også om at det var i 1942 at arbeidshjelpssituasjonen ble vanskeligere.

Vårone arbeidet gjekk tåleg godt så får ein sjå etterkvart. Det er nok så at mange gardbrukarar slit hardt avdi dei ikkje kan få leiga den hjelp dei treng.

Dette sitatet fra jordstyre protokollen viser at bøndene for det meste klarte å

fullføre arbeidet, men de måtte slite for å klare det. I dette ligger nok en av årsakene til at de pålagte åpenåkerareal aldri ble oppfylt i Torvastad.

Problemene på arbeidskraftmarkedet for bøndene må ikke sees isolert. Alle andre næringer i distriktet hadde også problemer med å skaffe seg den arbeidskraften de trengte. Den fulle sysselsettingen som kjennetegnet okkupasjonsårene var blitt en realitet i 1942. «I det hele var året preget av at alle hender var i arbeid, og at det hadde vært bruk for flere om en hadde kunnet skaffe dem», rapporteres det fra Norges Bank i Haugesund om den lokale arbeidsmarkedsituasjonen i 1942.

Hva ble så gjort for å avhjelpe mangelen på arbeidskraft?

I 1942 og 1943 ble det bl.a. fra jordstyret etter pålegg sendt ut spørreskjema til samtlige gårdbrukere i Torvastad med spørsmål om behovet for arbeidshjelp hos den enkelte gårdbruker. Svarene ble formidlet videre til Arbeidsformidlinga i Torvastad og Direktoratet for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd. Dette at Arbeidsformidlinga i Torvastad fikk seg forelagt bøndene sitt behov for arbeidshjelp, kan bare tyde på at man på en måte forsøkte å rasjonere og styre den arbeidshjelpen som fortsatt var tilgjengelig til de gårdbrukerene som trengte den. Samtidig fikk man en ide om hvordan man skulle disponere skoleelevers og ungdommers arbeidshjelp i «potetferiene».

For jordbruket i hele Haugesundsdistriktet var det fra 1943, og trolig krigen ut, en viss mangel på arbeidshjelp, særlig i onnene og da helst i innhøstingen. Men ved hjelp av permisjon til forhenværende jordarbeidere, skoleelever samt Arbeidstjenesten lyktes det å få avlingen i hus.

Kildene sier lite om kjønnsfordelingen av den lønnede arbeidskraften i jordbruket i Torvastad under krigen, kun for 1943 har vi tall som sier noe om dette. I et referat i Torvastad jordstyres protokoll fra den 30. mars 1943 kan vi lese følgende om kjønnsfordelingen i arbeidshjelpbehovet i kommunen:

Vart lese rundskriv frå Landbr.dep. Produksjonsdirektoratet nr. 41/1943 «Teljing av arbeidshjelpe i jordbruket 1943». Skjema til dette bruk vart sendt ut den 24. mars og det vart krawd å få dei innatt innan måndag den 29. s.m. Det vart og lyst ut i bladi om dette. Det var innan fristens utgang komme inn 145 av dei 205 utsende skjema (alle bruk med over 5 dekar jordbruksareale). Det skjønstal som jordstyret i medfør av ovannemde rundskriv her må setja er soleis: 15 mannlege og 15 kvinnelege arbeidarar til sumar og haust arbeidet.

Her har vi det altså, i hele kommunen var det et skjønnsmessig behov for 15 kvinner og 15 menn til arbeid i sommer- og høstarbeidet på gårdene. I alt ca. 30 personer og holdt opp mot antallet «tjenere og faste arbeidere i jordbruket» i 1943 (1942/43) på 33 personer, er ikke dette et dårlig anslag på arbeidshjelpbehovet i Torvastad det året. Vi har her en god indikator på at

under krigen var ca. 50% av de som var ansatt i jordbruket var kvinner.

Den arbeidsinnsatsen som f.eks. byfolk, slektninger, bekjente, etc. gjorde på gårdene når de var ute på matauk forteller de skriftlige kildene lite om. Slikt arbeid ble oftest betalt i naturalia. Flere informanter har påpekt dette. En fortalte at hjemme hos dem hadde de ei by-dame som kom og hjalp til i innhøstingen hvert år under krigen og flere år etterpå. Folk som for litt melk, noen poteter, etc. hjalp til i gårdsarbeidet, er et forhold som må føyes til i arbeidshjelpbildet. Det er klart at dette er arbeidshjelp som ikke lar seg kvantifisere, og som ikke har nedfelt seg i kildene.

Hvordan skal vi forklare den svekkede og endrede tilgangen på arbeidshjelpen til jordbruket i Torvastad under krigen?

I 1944 het det om arbeidsmarkedet i Haugesund-distriktet at det så ut som om arbeidsledigheten ville øke etter som de ekstra-ordinære arbeidene ble avviklet. Hva var disse ekstraordinære arbeidene? Det var arbeider satt i verk av tyskerne. Det er en kjent sak at tyskerne betalte svært godt på anleggene sine. Tyske anlegg på Haugalandet var f.eks. festningsanleggene på Hagland, Kvalavåg og sørover på Karmøy og f.eks. Åkrafjordveien. De svære fabrikanleggene i Sauda er et annet eksempel. Vi kan trygt si at slike anlegg bidro sterkt til å skape underskudd på arbeidskraft i de fleste andre næringer under krigen.

Hva skal vi så si for å oppsummere dette om arbeidskraft?

Jo, bøndene i Torvastad klarte seg svært godt med den arbeidshjelpen de hadde, til våronna i 1942. Da begynte det å bli litt problemer, men de var ikke overveldende. Slik at når informanter sier at de hadde bra med arbeidshjelp under krigen, er nok det sant. For selv om det ble litt vanskeligere å få leid arbeidshjelp, ble ikke situasjonen umulig. For som det heter i en kilde fra 1942:

Som regel greier gårdene seg ved egen arbeidshjelp. Det er bare i onnene, særlig når det gjelder å få avlingen i hus, at det er nødvendig hos enkelte gårdbrukere med hjelp utenfra. I år som i fjor ble høstarbeidet avviklet tilfredsstillende, delvis ved hjelp av de øverste folkeskoleklasser og arbeidstjenesten, og delvis ved hjelp av permiterte jordarbeidere etc.

Produksjonen

I det følgende skal vi se på produksjonsmengdene og omsetningen av åker- og husdyrproduksjonen, dvs. vi skal gi et bilde av f.eks. melkeproduksjonens størrelse ut ifra innveid melkemengde ved Haugesund Meieri. Deretter skal vi forsøke å si noe om den delen av melkeproduksjonen som tok andre (illegale) veier. Disse veiene må for Torvastads vedkommede betraktes som et kraftig korrektiv til de offisielle produksjonstallene. Den illegale omsetningen omfattet de fleste jordbruksprodukter. Når det gjelder den illegale om-

Utendørs melking på gården Høusken i Torvastad. Bildet er trolig tatt like før krigen.

setningen er det åpenbart at kildene ikke åpner for en kvantitativ analyse, kun en kvalitativ. Det er ut fra denne teorien om en todelt jordbruksøkonomi vi skal drøfte produksjonsutviklingen i jordbruket i Torvastad under den 2. verdenskrig.

Melkeproduksjonen

I 1937 ble jordbruket i Torvastad skildret på følgende måte i Haugesund Dagblad:

Det er storfeholdet og melkeproduksjonen Torvastad har lagt sig paa. [...]. Bygden er stor leverandør til Haugesund Meieri. Der foreligger ingen statistikk over leveringen herredsvís, men folk i Torvastad som sitter inne med erfaring til aa bedømme leveransene, mener bygden leverer ca 2,5 millioner liter melk om aaret.

Det fantes altså ikke lett tilgjengelige tall som viste levert melkemengde ved meieriet fra de distriktene som soknet til Haugesund Meieri i 1937, iallefall ikke tall som journalisten i Haugesund Dagblad visste om. Dette betyr ikke at slike tall ikke kunne og kan skaffes tilveie. Ved å gå inn i meieriets gamle andelsprotokoller og meieriregnskapene fra okkupasjonsårene, kan leveransene fra Torvastad hentes fram. Leveransene fra Torvastad ble anslått til

ca. 2,5 millioner liter melk om året like før krigen. Bruker vi tall fra meieri-regnskapene, vil vi klart se at det ikke var tale om ca. 2,5 millioner liter melk i året, men ca. 2,5 millioner kg. melk innveid ved meieriet fra produsenter i Torvastad. Det var først i 1972 at Haugesund Meieri begynte å oppgi mottatt melkemengde i liter.

Innveid melkemengde ved Haugesund meieri fra produsenter i Torvastad, samt antallet leverandører og meierimedlemmer for årene 1939 til 1946.

År	Medlemmer	Leverandører	Melkemengde kg
1939	178	173	2.428.463
1940	178	169	2.203.502
1941	178	167	2.073.517
1942	179	166	1.638.547
1943	179	165	1.372.664
1944*	(191)186	171	1.313.172
1945	(197)191	175	1.267.039
1946*	(197)189	176	1.945.555

** Andelsprotokollrevisjoner. Disse førte til at leverandører som tidligere ikke leverte til meieri fikk leveringsplikt.*

Hvis vi ser nærmere på tabellen, skal vi merke oss følgende:

For det første den markerte tilbakegangen i den innveide melkemengden. Faktisk ble melkeleveransene nesten halvert fra 2.428.463 kg. i 1939 til 1.267.039 kg. i 1945. Dette må karakteriseres som en markert tilbakegang. Først i 1946 var det en viss stigning igjen. Hva kan forklare denne markerte tilbakegangen? En årsak har vi allerede vært inne på. Antallet kyr ble holdt relativt bra oppe, men på en mer ensidig forsammensetning. Men dette forklarer ikke hele tilbakegangen. Resten av nedgangen må nok forklares med det faktum at byfolk og andre kom til bøndene og kjøpte melk illegalt fra fjøsdøra, samt at bondebefolkningen også brukte mer enn før av egen produksjon. Vi skal derfor våge den påstanden at økningen i innveid melkemengde fra 1945 til 1946 på 678.516 kg. langt på vei viser det som under krigen ble konsumert og omsatt utenom de offisielle kanalene i Torvastad. Et forhold som styrker denne påstanden er at antallet leverandører holdt seg relativt stabilt i hele perioden.

Samenlikner vi tallene fra Torvastad med den samlede innveide melkemengden for hvert av okkupasjonsårene ved Haugesund Meieri ser vi at ca. 1/4 av melka levert til meieriet i 1939 kom fra Torvastad.

Melkemengde og utbetalte melkepenger ved Haugesund meieri for årene 1937 - 1948.

År	Leverandører	Melkemengde kg	Fett %	Utbet. melkepenger	Øre pr. Kg.
1937	1082	7.494.226	3,63	1.348.961	18
1938	1134	8.105.493	3,62	1.499.516	18,5
1939	1219	8.905.609	3,63	1.709.877	19,2
1940	1326	7.283.804	3,61	1.660.707	22,8
1941	1398	6.579.184	3,68	1.802.696	27,4
1942	1461	5.336.367	3,67	1.761.001	33
1943	1529	5.253.351	3,63	1.733.605	33
1944	1603	5.110.571	3,59	1.737.594	34
1945	1678	5.260.623	3,51	1.736.006	33
1946	1719	7.890.232	3,59	3.156.093	40
1947	1799	8.740.544	3,66	3.775.915	43,2
1948	1842	10.350.919	3,75	4.450.895	43

Det første fellestrekkene vi skal merke oss ved tabellen(e), er den markerte nedgangen i innveid melkemengde ved meieriet under krigen på nærmere 3 millioner kg. melk (fra 8.905.609 kg. i 1939 til 5.110.571 kg. som minimum i 1944). Allene fra Torvastad viser tallene en nedgang på nesten 1 milion kg. (fra 2.428.463 kg. i 1939 til 1.267.039 kg. i 1945). Dette viser hvor stor del av svikten i meieriets produksjon leverandørene i Torvastad sto for. Vi skal i det følgende se at vi har all mulig grunn til å tvile på at meieritallene gir et riktig bilde av den totale melkeproduksjonen i Torvastad under krigen.

Når det gjelder leverandører, ser vi at det ikke er samsvarende tendens i tabellene. I Torvastad holdt antallet leverandører seg relativt stabilt under krigen. Mens for hele meieri distrikt var det en jevn økning i antallet leverandører fra 1937 til 1948. Dette fordi meieriet utvidet sitt ansvarsområde. Dette forholdet at antallet leverandører til meieriet økte, mens produksjonen falt, bare understreker svikten i leveransen fra den enkelte leverandør.

Et annet forhold som kommer fram i den siste tabellen er at melkeprodusentene fikk bedre betalt for det synkende melkekvantumet de leverte. Hadde prisutviklingen fått løpe fritt disse årene kunne nok bøndene etterhvert ha tjent enda bedre på melka si. Men dette skjedde ikke, for i 1941 ble det innført *maksimalpriser* på de fleste jordbruksprodukter, dvs. at det fra myndighetenes side ble satt et tak på prisene. Maksimalprisene prisene for melk stabiliserte seg på ca. 33 øre pr kg. i 1942.

Hvis vi ser på utviklingen i fettprosenten i melka som en indikator for kvaliteten av foringen av kyrne i Haugesund distriktet under krigen, ser vi at fettprosenten i melka holdt seg bra på over 3,60 % samtlige okkupasjonsår like fram til 1944, da sank den til 3,59 % og videre til 3,51 % i 1945. Den steg

igjen til 3,59 % i 1946. Det at fettprosenten i melken sank mot slutten av okkupasjonen, underbygger teorien min om at storfetallet ble holdt relativt bra oppe på en mer ensidig forsammensetning, og at dette må ha tæret på det enkelte dyr etter som okkupasjonsårene gikk.

De offisielle tallene viser altså en nedgang i det produsert volumet og en noe bedre betaling pr. kg.

Den illegale melkeomsetningen - noen trekk

Relativt raskt etter at krigen var over i 1945, ble det av Statistisk Sentralbyrå utarbeidet en rapport som heter «Statistisk økonomisk utsyn over krigsårene». Der heter det bl.a. om jordbruket: «Dessverre har en ingen tall som direkte viser nedgangen i den samlede produksjonen av husdyrprodukter». Dette fordi de tall som finnes, også lokalt, aldri på en god måte fanget opp det som ble omsatt illegalt og det bondebefolkningen selv konsumerte. Den samlede melkeproduksjonen i landsmålestokk har ettertiden ikke klart å kvantifisere. Videre i den samme kilden heter det derfor:

[...], men ved siden av er det utvilsomt en vesentlig nedgang i produksjonen pr. dyr som følge av at foringen er knapp og ensidig. Regnskapene fra kontrollforeningene viser f.eks. en nedgang i melkemengden pr. ku på 17,7 pst. fra 1939 - 1943.

Det er derfor ingen tvil om at en del av den tilbakegangen i innveid melkemengde ved meieriet som tabellene viser skyldes at hver enkelt ku melket mindre pga. mer ensidig foring. Men foringen kan ikke aleine forklare hele tilbakegangen.

Når tilbakegangen i avkastningen pr. ku ikke tilsvarte hele den totale tilbakegangen i innveid melkemengde ved meieriet, kan man spørre seg: Hvor ble differansen av? En informant forteller følgende om hvorfor melkeleveransene fra Torvastad til Haugesund Meieri gikk tilbake under krigen:

Mjølkeleveransane til meieriet minka delvis grunna at det vart selt ikkje så lite mjølk til folk som kom direkte i fjosen med spanna sine. Ein annan grunn til at mjølka minska, var at foravlinga var ikkje så lite mindre, fordi me måtte levera frå oss så mykje av det me avla på gardane.⁶

Det forholdet at relativt store kvanta melk ble omsatt direkte fra fjøsene og at bondebefolkningen også brukte av egen melkeproduksjon, er to kraftige korrektiver til meieriets tall for melkeproduksjonen disse årene. Dette viser at tallene i tabellene ikke er representative, fordi de bare viser hvor mye melk meieriet omsatte under krigen og ikke hvor mye som reellt ble produsert

⁶ Thomas W. Selsaas sikter her bl.a. til en del rekvirering av høy og halm, samt at pliktplyingen førte til mindre foravlinger.

rundtom i fjøsene. Vi kan derfor helt sikkert si at melkeproduksjonen var større enn tabellene viser.

Det lar seg aldri gjøre å kvantifisere helt nøyaktig hvor mye melk som ble omsatt utenom den offisielle kanalen år for år under krigen. Fordi denne illegale omsetningen foregikk på et tåkelt og uoversiktlig marked hvor prisene varierte og hvor sosiale relasjoner hadde en tendens til å virke pris-differensierende.

Melkeprodusenter jeg har snakket med har fortalt at når de solgte melk «fra fjøset», tok de vanligvis den gjeldende maksimalprisen og at dette var det vanlige i Torvastad. Nå er dette noe vi skal være varsomme med ikke å tvile på, fordi noen få informanter nok ikke kan ha kjent til alle bøndene sine ulike praksiser.

Det lar seg altså ikke gjøre å kvantifisere denne illegale melkeomsetningen år for år, men vi skal nå allikevel forsøke å antyde en størrelse på det melkekvantumet som ble omsatt illegalt. Det forholdet at det samlede innveide melkekvantumet ved meieriet *steg så raskt*, fra 5.260.623 kg. i 1945 til 7.890.232 kg. i 1946 som vist i tabellen og i fra Torvastad fra 1.267.039 kg i 1945 til 1.945.555 kg i 1946 kan indikere en mulig størrelse på den illegale omsetningen av melk i Torvastad spesielt og i Haugesund distriktet generelt under krigen.

Dette fordi det ikke var gjort i en håndvending å forbedre foringen umiddelbart etter at freden kom. Det tok f.eks. noen tid før kraftforimporten igjen fløt som før krigen, rasjoneringen ble også beholdt en del år etter krigen. Bl.a. dette gjør hoppet i innveid melkemengde ved Haugesund Meieri fra 1945 - 1946 enda mer påtagelig. Det er derfor stor mulighet for at disse tallene fanger opp og angir et mulig mål for den illegalt omsatte melkemengden i Torvastad og Haugesund distriktet for de siste okkupasjonsårene - hvis vi bruker tallmaterialet forsiktig. Enkel matematikk tilsier da at over 2,5 millioner kg. melk (2.629.609 kg.) ble unndratt offentlig regulert omsetning i hele distriktet som soknet til Haugesund Meieri og 678.516 kg. av dette bare fra Torvastad. Dette kan derfor med en viss moderasjon betraktes som et brukbart mål på den melkemengden som ble unndratt fra levering på slutten av krigen.

Vi har ovenfor argumentert for at melkeproduksjonen gikk mindre tilbake enn meieriets tall viser. Dårligere forsammensetning forklarer noe av tilbakegangen tabellene viser. Resten forklarer den illegale omsetningen av melk og bondebefolkningens konsum av melk fra eget fjøs.

Levering av slakt

Melk var det absolutt viktigste husdyrproduktet fra Torvastad, men ikke det eneste.

Samlet tilførsel av dyr gjennom kjøttkontrollen (lands- og byslakt) til Haugesund kommunale slakthus for årene 1938 - 1946.

År	Storfe	Hest	Gris	Sau	Geit	Spekalv	Gjokalv	Sum
1938	2743	54	2758	4226	217	4335	205	14538
1939	3098	71	2774	5166	270	5167	270	16756
1940	3995	175	2338	12936	397	4781	389	25011
1941	1292	60	402	1935	57	1260	23	5079
1942	984	38	54	1409	46	1432	17	3980
1943	657	68	68	1850	16	2628	40	5327
1944	638	68	134	1701	13	2765	24	5343
1945	809	244	125	1997	28	2440	10	5653
1946	1881	280	916	12167	1004	4626	14	20888

Vi kan si at det generelt var en markert tilbakegang i tilførselen av samtlige husdyrslag til slakt ved Haugesund kommunale slakthus via kjøttkontrollen under krigen. Man skulle i utgangspunktet tro at nedgangen i tilførselen av slakt til slakthuset satte inn allerede fra tidlig i 1940, men slik var det nå en gang ikke. Kun for gris og spekalv finner vi en viss nedgang i mottatt slaktemengde i 1940. Istedet ser vi for storfe, hest, sau, geit og gjokalv en markert økning i tilførselen i 1940. Hvordan forklare dette? I en rapport om kjøttkontrollen i Haugesund for 1940 til Haugesund helseråd heter det følgende:

Virksomheten på slakthuset har, som en følge av de abnorme tider, vært nokså ujevn - bl.a. har livdyrhandelen ligget nede. Slaktingen tok seg opp utover sommeren og høsten slik at den økningen en har merket i de senere år - er fortsatt også året som gikk.

Det var altså de «abnorme tider» som forklarer den fortsatt høye slakteaktiviteten i 1940, dvs. krigshandlingene våren 1940 og den uavklarte politiske situasjonen mens Riksrådsforhandlingene pågikk utover sommeren og tidlig på høsten 1940, da fram til den 25. september 1940 da Reichskommisar Terboven trakk opp de politiske hovedlinjene for det «nye» Norge i sin «berømte» tale. Tida fra det tyske angrepet og fram til den 25. september 1940 var en på mange måter politisk og dermed også økonomisk uklar tid. Dette førte nok til at en del bønder f.eks. slaktet litt ekstra ned på besetningene sine for å ha mindre besetninger å fore på i ei vanskeligere tid som kunne komme.

Som tabellen viser var fallet i tilførselen av storfeslakt til slakthuset markert fra 1940 -1941, og videre fallende i løpet av okkupasjonsårene. Da freden kom viste tallene en gradvis økning igjen. Tallene for 1945 og 1946 fanger nok også opp i seg en del av det slaktekvantumet som under krigen hadde

blitt omsatt og konsumert illegalt. Det forholdet at det var en markert tilbakegang i tilførselen av storfeslakt til slakthuset i løpet av krigsårene, underbygger min oppfatning av at storfebesetningene hos bøndene i Torvastad, da spesielt kyr, ble holdt bra oppe.

Når det gjelder tilførselen av hester til slakt gir tabellen følgende bilde: Relativt stabil tilførsel kontinuerlig fra 1938 og krigsårene igjennom, med unntak av 1940, 1945 og 1946.

Hva var det så som brøt tilførselstabiliteten disse årene?

For 1940 har jeg ikke funnet et godt svar, men det kan jo ha vært en viss frykt for å miste hestene til tyskerne som førte til økt slaktingen. Det er iallefall rimelig å anta at denne økningen for hest i 1940 er et uttrykk for politisk og økonomisk vanskeligere og mer usikre tider. Tabellen viser en markert økning av antallet hester mottatt til slakt i 1945 og 1946. Nå var det okkupantenes hester som skulle bli pølse. Det var jo ikke behov for krigsgampene lenger når de tyske soldatene ble sendt hjem.

Når det gjaldt gris skal vi huske at antallet dyr i Torvastad var relativt lavt i 1939 - ialt 283 dyr. Det sterke fallet i gris til slakt etter 1941 var et resultat av at kraftfor importen mer eller mindre stanset opp. Det kraftforet som fantes var allerede fra våren 1940 blitt underlagt rasjonering. Fallet i slaktet mengde gris angitt i de offisielle talloppgavene, var altså en logisk konsekvens av krigstidens kraftfor mangel.

Nå ble det nok slaktet en del gris rundtom på gårdene til privat konsum under krigen. Myndighetene forsøkte derfor å regulere omsetningen av levende smågris. Det var jo relativt vanlig at folk alte opp en gris eller to, ofte i skjul på de mest utenkelige og utrolige steder. Men selv om det var en viss illegal aktivitet når det gjaldt svinekjøt, så er nok det fallet som tabellen viser i hovedtrekk en riktig utviklingstendens.

Vi kan se den samme fallende tendensen for sau og geit som for de andre artene, dvs. et stigende nivå fra 1938 - 1940, så et markert fall fra 1940 til 1941 og videre i løpet av krigsårene. Hvordan forklare dette fallet for sau og geit? Det er vanskelig å si, dette er jo nøysomme dyr, slik at foringsproblemer er ingen god forklaring. Jeg kan i mitt kildemateriale ikke finne andre forklaringer enn de «abnorme tider». Slakting på gårdene forekom det nok også en del av når det gjaldt disse artene, spesielt av sau, noe som tallene for 1945 og 1946 i tabellen kan ha fanget opp noe av. Utenom dette, forklares den markerte økningen disse 2 årene i hovedsak på følgende måte:

Når det gjelder småfe, så skyldes den store tilførsel at byen i år har mottatt langt mer fra de innre distrikter på Haugesundshalvøya, (Ølen, Etne, Sandeid, m.v.), enn vanlig. Tidligere er disse varer for største delen sendt til Østlandet, Stavanger og Bergen. I år brøt markedet sammen disse steder, og

Haugesund kunne, takket være sitt store og gode kjøleanlegg, ta imot ganske store kvanta til frysing.

Pliktleveranser og rekvisisjoner av kjøtt

Vi har sett hvordan situasjonen var på slakthuset. Hvordan ble så slakt håndtert i Torvastad? Under krigen ble slakt stort sett innkrevd som pliktige leveranser og rekvisisjoner. Det er bare nyanseforskjeller mellom disse begrepene. En rekvisisjon er å betrakte som en mer beordret leveranse - et pålegg som det ikke kom på tale å diskutere lokalt, for de rekvirerte produkter skulle ofte tyskerne ha. Pliktleveranser var derimot vanligere. Hovedmengden av de pliktige kjøttleveransene og rekvisisjonene vi vet om var pålagt fylkene av departementet og formidlet videre via fylkesforsyningsnemndene til de enkelte kommunale forsyningsnemndene. Dette startet for alvor i 1942. Kjøttomsetningen var fra da av kraftig regulert og rasjonert. Fra 1942 og utover finner vi også i de lokale kildene pliktige leveranse og rekvisisjoner av slakt.

Det første pålegget i Torvastad var en rekvisisjon. Den ble behandlet av Torvastad forsyningsnemnd og Torvastad jordstyre i fellesmøte den 7. september 1942. Pålegget var følgende:

Vart lese melding frå Fylkesforsyningsnemndi om at det er rekvirert 2400 kg. kjøtt i september månad. Av det pålagde kvantum har ein fått innmeldt frivilligt 6 1/2 ku.

Vedtak: Det ein vidare treng vert rekvirert hjå nokre gårdbrukarar som er ført på serskildt lista. For å få oversyn over kven som har slakt å levera vidare utover hausten skal det verta sendt ut spyrjeskjema til alle husdyrhaldarar og ein skal ved seinare rekvisisjon ta mest moglegt omsyn til dei oppgaver ein får inn.

Den neste saken var en pliktig langtidsleveranse av et helt annet kaliber. Den 6. november 1942 ble Torvastad forsyningsnemnd og Torvastad jordstyre i fellesmøte konfrontert med et krav i brev fra Rogaland Fylkesforsyningsnemnd om at bøndene i kommunen skulle levere 31 tonn kjøtt i perioden 1. september 1942 til 31. august 1943. Videre i saksreferatet heter det:

Vedtak: Ein legg oppgaver over husdyrbestanden pr. 1.august d.å. til grunn for utlikninga, men ein skal ta omsyn til produsentar som har vesentlege forandringar i husdyrbestanden sin i tidsrommet 1/8 - 1/9.

På bakgrunn av dette ble følgende satser for utlikningen av byrden satt opp:

Kyr og okser:	130 kg.
Kviger og ungdyr	50 kg.
Kalver:	15 kg.
Voksne sauer:	20 kg.
Lam:	12 kg.

Disse vektene skulle være grunnlaget for å utlikne 17% av potensialet. Man hadde da tatt hensyn til at småbrukere med 1-2 kyr eller 2-3 sauer kunne slippe unna kjøtttrekvireringer. Etter at denne saken var behandlet og byrdene fordelt, ble Torvastad forsyningsnemnd i februar 1943 pålagt om å levere ytterligere 2700 kg. kjøtt og flesk i tillegg til det foran nevnte kvantum. For hele denne perioden var de altså pliktig å levere totalt 33700 kg. kjøtt. Slik ble kjøttleveransene fra Torvastad bundet opp i den første perioden med tvangsslakting. Derfor nevner ikke kildene noe om kjøtt leveranser igjen før i august 1943. Da het det i et brev til Torvastad forsyningsnemnd fra Rogaland Fylkesforsyningsnemnd at Torvastad var pålagt å levere 3000 kg. slakt i september og 7300 kg. i oktober det året. Denne slaktemengdene ble utliknet på følgende måte:

Formannen la fram husdyroppgave pr. 1/7 1943, oversyn over mjølkeprodusenter som har levert over 1500 l. mjølk i 1942 og samandrag over husdyrbestanden pr. idag (best unntatt) omrekna til slakt etter desse normer:

<i>Kyr og okser over 2 år</i>	<i>130 kg.</i>
<i>Okser 1 - 2 år</i>	<i>100 kg.</i>
<i>Kviger som ikkje har hatt kalv</i>	<i>80 kg.</i>
<i>Husdyr 1/2 - 1 år</i>	<i>50 kg.</i>
<i>Kalver under 1/2 år</i>	<i>15 kg.</i>
<i>Sauer (alle slag).....</i>	<i>17 kg.</i>
<i>Svin</i>	<i>70 kg.</i>

Ein får då som samla slaktevekt 190168 kg.

Man regnet altså med i Torvastad forsyningsnemnd høsten 1943 å ha et totalt potensielt kvantum slakt på 190168 kg. av alle de ovenfor nevnte husdyrtypene for den kommende leveringsperioden.

Av disse 190168 kg. hadde 977 personer med tilknytning til de ulike produsentenes husholdninger rett til å trekke fra totalt 30482 kg. kjøtt til eget forbruk, basert på en sats på 0,6 kg. kjøtt pr. person i uka. Dette betyr at totalt hadde man i Torvastad mulighet til å levere ca. 159686 kg. slakt inklusiv påleggene fra september og oktober 1943. For den neste perioden med tvangsslakting (1/9 1943 til 31/8 1944). Antok man følgende i Torvastad:

Når ein for 1942/43 var pålagd å levera 33700 kg. og det - etter Fylkesforsyningsnemnda sitt skriv - for 1943/44 vil verta auka, lyt ein rekna med at omlag 35000 kg. slakt vert rekvirert frå Torvastad i år. Legg en hertil det som produsentane har rett på - 30482 kg. - vert det ein levering på ialt 65482 kg. eller omlag 34%. Reknar ein februar rasjonen til 0,5 kg. pr. veka vert det ein samla avgang av 31%.

Vi vet ikke hvordan det gikk. Var disse antakelsene fra formannen og protokollføreren i forsyningsnemnda riktige? Ble det slik? Det er vanskelig å si,

fordi referatet fra forsyningsnemndmøtet den 27. august 1943 er det siste før et langt opphold i protokollførsel som varte fram til den 22. august 1944. Vi får anta at protokollførerens antakelse var relativt god, lenger kan vi ikke tøye kildene.

«Svin på skogen»

Også kjøttomsetningen hadde en uregulert illegal side under krigen. Det er klart at det ble slaktet en del rundtom på gårdene uten at dette ble rapportert til forsyningsnemnda. Dette kjøttet gikk for det meste inn i husholdningen, men noe av det må også ha blitt byttet med, solgt videre eller f.eks. gitt som gave til venner og slektninger i byen.

Når det gjelder kjøtt får vi nok heller aldri rede på hvor mye som befant seg utenfor det rasjonerte markedet, men noe må det ha vært. For flere informantene har i ulike sammenhenger bekreftet at de på gården alte opp dyr som de under krigen slaktet til privat forbruk, f.eks. en gris eller to.

Byråkratisk røyklegging

Når slik uregulert slakting ble oppdaget av forsyningsnemnda, som førte husdyrregnskaper i Torvastad, kunne det ikke så sjeldent hende at hele forholdet ble røyklagt og ordnet i all stillhet av funksjonærene i forsyningsnemnda. For vi skal huske på at disse også var sosialt knyttet til og integrert i lokalsamfunnet. Dette er et forhold som jeg fikk belyst i intervjuer med forretningsføreren og en av kontoristene i Torvastad forsyningsnemnd. Jeg ble fortalt at forsyningsnemnda tok opptelling på skjemaer fra bøndene en gang i måneden over antallet husdyr og produksjonsmengder, etc. Forsyningsnemnda hadde egne skjemaer for dette. Opplysninger om produksjonen og antallet dyr måtte altså bøndene selv sende til forsyningsnemnda. Fra forsyningsnemndas side ble det også noen ganger etter pålegg fra overordnede myndigheter foretatt spesielle tellinger av antallet husdyr og av all jordbruksproduksjonen. Slik hadde forsyningsnemnda relativt god oversikt. Ble det f.eks. oppdaget uregelmessigheter med husdyrtallene hos en bonde, hendte det ofte at forsyningsnemndfunksjonærene bedrev «tallmagi», dvs. man pyntet på eller rett og slett overså at bøndene ikke alltid overholdt leveringspåleggene og slurvet med produksjonsoppgaver og husdyrtall. Jeg ble videre fortalt at det kunne være naturlige årsaker til produksjonssvikten, men underslag og slurv med skjemaene pyntet man også på. Forsyningsnemnda foretok heller ingen spesiell kontroll av om de oppgavene bøndene gav var riktige. Forsyningsnemnda var jo ingen kontrollinstitusjon, forklarte forretningsfører Arne Christiansen. Det lokale byråkratiet bidro altså til å opprettholde og beskytte den illegale omsetningen av matvarer, som de i prinsippet var ansatt for å forhindre.

Korn

Kjente kornarealer i Torvastad under krigen

År	Hvete og rug	Bygg og havre	Ialt
1939	156 daa.	553 daa.	709 daa.
1940	–	–	811 daa.
1941	–	–	Ukjent
1942	–	–	Ukjent
1943	–	–	Pålagt 930 daa.
1944	–	–	Ukjent
1945	463 daa.	710 daa.	1173,3 daa.

(NB! Det er verd å merke seg at fra 1941 og ut krigen var det pliktpløying.)

Av de 156 dekar med hvete og rug i Torvastad i 1939 var 9 dekar vårhvete, 146 dekar høst hvete og 1 dekar med rug. Videre hadde bøndene det året 155 dekar bygg og 398 dekar havre - ialt 553 dekar bygg og havre. Denne fordelingsnøkkelen for korn fra 1939 kom til å forandre seg litt under krigen. En informant har fortalt at i hele denne økningen i kornarealet, var det hveteararealet som økte mest. I et tidligere kapittel har vi vist hvordan åkerarealet økte i Torvastad pga. dyrkingspåleggene under krigen, men at arealene aldri økte så mye som dyrkingspåleggene tilsa. Dette samme var nok også tilfellet for korn.

Hvor stort kornåkerarealet var blitt i Torvastad iløpet av okkupasjonsårene viste seg i 1945. Da var åkerarealet for hvete og rug kommet opp i 463,3 dekar og som tidligere nevnt var mye av denne arealøkningen hvete. Samtidig var det 710 dekar bygg og havre i 1945. Selv om det er noen hull i tallrekken i tabellen, er tendensen klar. Det totale kornarealet økte med 464,3 dekar hele perioden sett under ett, det vil si en økning på 39,5 %.

Kornavlingene

For hvert av okkupasjonsårene ble det fra Norges Banks avdeling i Haugesund skrevet rapporter til banken sentralt om den økonomiske situasjonen for de ulike næringene i lokalavdelingens distrikt. Disse rapportene ble, sammen med årsmeldingene fra Norges Banks direksjon og rapportene fra andre lokalavdelinger for hvert av årene 1940-44, trykket rett etter krigen og gitt ut under tittelen: «Beretning om den økonomiske stilling i de forskjellige landsdelene for årene 1940-44». I rapportene fra Haugesund-avdelingen finner vi bl.a. en del kommentarer om kornavlingene i distriktet. For 1940 kan vi lese følgende:

Regnet på ettersommeren gjorde det vanskelig å berge korn og poteter. Kornavlingene var middels, men kvaliteten ring.

Altså brukbar mengde, men dårlig kvalitet i 1940. For 1941 heter det:

6. og 7. august gjorde stormen stor skade, især på korn og poteter. [...] Av korn ble det sådd meget av egen avling fra året før, men det var dårlig berget og lagret og var meget smittet av sopp. Mange fikk derfor dårlig spiring og ugressfylt åker. Men storparten fikk bra avling som kom godt i hus, med unntagelse av det som var først skåret. Under treskingen viste det seg imidlertid at kornet var lett⁷.

I 1942 het det:

Fussarium⁸ var lei på hvete og bygg og en del spirte ikke og måtte såes om igjen. Ellers sto åkerene fin lenge, men sen. Byggen kom bra i hus. Senere la kornet seg meget og havren var grønn og lett. Hveten ble også lett.

Sopp plagene i 1942 førte til at man i 1943 sprøytet mye, noe som åpenbart hjalp på veksten. Om kornavlingen i 1943 heter det:

Kornskuren begynte tidlig for det marssådde korn som var meget vellykket, men også det senere sådde var forholdsvis bra. Storm og regn under tørkingen gjorde at det som stod i ruk⁹ ble dårlig, men det som var hesjetørket kom så godt inn som aldri før.

Det siste okkupasjonsåret, 1944, var kan hende det dårligste, da står det følgende i rapporten:

Kornet sto lenge blekt av nordkuling og væte med temmlig meget mak-kangrep. Kornmengden ble sterkt varierende, kvaliteten mindre god. [...].

Stort sett var 1944 både m.h. til avlingsmengde og økonomisk et dårlig år.

Det inntrykket som denne kilden gir av kornavlingene, er altså at disse t.d. var middels og ofte under det under krigen.

Fortjenesten på korn

Kornprisene gir heller ikke fortjeneste, [...]. Lønnsomheten avhenger derfor av hva der avles. For småbruk med høns og gris er det tungt, grønnsaksdriften har kronår, og de større bruk med allsidig drift gjør det bra.

Het det i lokalrapporten fra Norges Bank i 1940 om åkerproduksjonen. I 1941 skjedde det noe som fikk følger for prisfastsettelsen for alle jordbruksprodukter resten av krigsårene. Norges Banks rapportskriver i Hauge-sund beskriver det slik:

Ellers er det for 1941 maksimalpriser. Hadde bøndene hatt de gamle vareremengder med så lett marked som nå, hadde det vært et godt år. Men slik som det er nå blir det dårlig for mange.

Maksimalprisene for korn ble beholdt krigsårene ut. Derfor heter det i rap-

⁷ Def. «lett»: Dvs. lav bl.vekt på kornet.

⁸ *Fussarium* er en soppart.

⁹ «Ruk»; dvs. at kornbanda sto støttet opp mot hverandre på åkrene til tørk.

porten for 1942: «Prisene på produktene er fastsatt og må sies å være bra for de som fikk gode avlinger, unntatt for korn». Og for 1943: «Prisene som er fastsatt er bra for poteter, men ellers er de lave især for korn og kjøtt». Og for 1944 ble følgende rapportert: «Stort sett var 1944 både m.h. til avlingsmengde og økonomisk et dårlig år». Vi kan la dette sitatet for 1944 stå som en fellesnevner for kornfortjenesten i Haugesund distriktet inklusiv Torvastad under krigen.

Kornlagere, såkornreserver og rasjonering

Da krigen var en realitet ute i Europa høsten 1939 og i tiden fram mot den 9. april 1940, forsøkte myndighetene å bygge opp reservelagre av korn rundt om i landet - også i Torvastad. Disse lagrene var tenkt som nødlagre i tilfelle krigen skulle gjøre kornimport vanskelig for det den gang nøytrale og kornimportavhengige Norge. I Torvastad sleit man en del med å skaffe plass til et slikt lager like fra desember 1939 og da forsyningsnemnda den 20. mars 1940 ennå ikke hadde fått tak i en lagerplass som kunne godkjennes av myndighetene var det for seint, for ca. 2 uker seinere kom krigen til Norge og saken nevnes ikke mer i kildene - man fikk andre ting å tenke på.

Den systematiske reguleringen av kornomsetningen under krigen kom først igang fra september 1941. I et samtidig notat heter det kort i forsyningsnemndas protokoll at informasjon om: «Forordning om omsetning og rasjonering av korn m.v.» var delt ut til kornprodusentene. På dette tidspunktet slår altså kornrasjoneringen igjennom i Torvastad. Men en viss rasjonering hadde det vært siden september 1940, den ble tilstrammet i september 1941 pga. tomme beredskapslagre. Fra 1941 av var kornproduksjonen strengt regulert.

Litt seinere under krigen, nærmere bestemt på slutten av 1941 og iløpet av 1942, ble det fra sentrale myndigheters side flere ganger sendt oppfordringer til Torvastad jordstyre om å opprette et reservelager av såkorn i kommunen. Dette fordi godt såkorn var det ikke alltid like greit å skaffe slik tidene var. Vi vet jo f.eks. at det ble sådd med mye dårlig korn av egne fjorårsavling i 1941. Korn som gav dårlig spiring pga. soppangrep og dårlig lagring. Med et reservelager av såkorn kunne man minimalisere og unngå slike skader noe. Det var derfor det kom oppfordring til jordstyret om å planlegge et slik lager før og etter våronna i 1942.

Etter en del fram og tilbake, missforståelser mellom jordstyret og forsyningsnemnda og venting på at forsyningsnemnda skulle få det samme pålegget fra sentrale myndigheter som jordstyret hadde fått, klarte man å få etablert et slik lager før våronna i 1943. Sentrale myndigheter hadde ønsket seg et slik lager før våronna i 1942, men i Torvastad forsvant dette i lokalt byråkrati.

Pliktleveranser og rekvisisjoner av korn

Kornprodusentene i Torvastad skulle oppleve 5 år med okkupasjon uten at de fikk en eneste rekvisisjon av korn, først den 15. september 1945, etter den tyske kapitulasjonen fikk de en pliktleveranse. Før dette hadde de opplevd mange pliktleveranser og rekvisisjoner av andre produkter, men aldri korn.

Torvastad ble høsten 1945 pålagt å levere 60.000 kg. hvete og rug og 6.000 kg. bygg og havre av 1945 avlingen. Jordstyret og forsyningsnemnda kom i fellesmøte fram til at det ville si 129,5 kg. hvete og rug pr. dekar og 8,5 kg. bygg eller havre pr. dekar. Men de bestemte seg for å ta litt godt i da kvantumet skulle utliknes på produsentene, for videre i møtereferatet heter det:

Det vart vedteke at ein skal likna ut det pålagde kvantum med 135 kg. pr. dekar for kveite og rug og 10 kg. pr. dekar for bygg og havre.

Det var den eneste kornrekvisisjonen i Torvastad i denne perioden.

Korn som grønnfor

I 1939 ble det dyrket 222 dekar korn som var tenkt som grønnfor til husdyr i Torvastad. Denne grønnforproduksjonen må langt på vei ha forsvunnet under krigen, for i et referat i Torvastad jordstyres protokoll fra den 3. oktober 1942 heter det:

Vart lese Landbr.dep. Produksjonsdirektoratet sitt rundskriv nr. 95/1942, om «slått av kornåker som grønnfor».

Dette rundskriv kom så seint at på denne tid (slutten av august) var det ingen som vilde nytta åker av korn som grønnfor. Elles i vekståret er det ikkje komen nokon søknad til jordstyret om å få slå kornåker som grønnfor.

Poteter

Når man idag kommer i snakk med eldre mennesker om matsituasjonen under krigen, så husker de aller fleste at det var relativt godt med poteter. Et studium av jordbruk under krigen kommer derfor ikke utenom potetproduksjonen.

Potetarealer i Torvastad under krigen

1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
439 daa.	552 dda.	643 dda	943 daa.	1095 daa. (pålagt)	ukjent (pålagt)	ukjent

Som vi ser er ikke arealopplysningene fullstendige, men tendensen er klar, det var en markert økning i potetarealet under krigen. Hva ligger bak denne økningen?

Årsaken til økningen på 113 dekar (dvs. 25,7 %) fra 1939 til 1940, finner vi i en bevisst politikk fra myndighetenes side i det siste halvåret før april 1940.

Norge hadde på denne tiden erklært seg nøytralt. I forlengelsen av denne politikken ble det arbeidet med å styrke forsyningssituasjonen, bl.a. skulle potetproduksjonen økes. Dette var den nasjonaløkonomiske bakgrunnen for økningen i potetarealet i Torvastad fra 1939 til 1940. Det som konkret skjedde før våronna i 1940 var at man stimulerte bøndene til å produsere mer poteter ved å subsidiere settepoteter. Via Rogaland Landbruksselskap fikk Torvastad jordstyre 400 kr. fra staten til disse subsidiene for våronna 1940, faktisk mer enn de trengte. 369 kr. ble brukt og 31 kr. ble returnert.

I 1941 kom dyrkingspåleggene, eller pliktpløyingen som den ble kalt. Vi har tidligere sett hvordan det reelle åpenåkerarealet aldri ble så stort som disse påleggene tilsa, men at påleggene sekundært presset fram en viss økning av arealene allikevel. denne teorien må vi holde oss til for samtlige okkupasjonsår utenom 1941 når det gjelder poteter. For et møtereferat i Torvastad jordstyres protokoll fra den 17. februar 1942 forteller om en lokal åkerarealtelling i august 1941 som sier at det var 643 dekar med potetåker i Torvastad det året. Altså en økning på 91 dekar fra 1940. For 1942 kjenner vi kun de pålagte potetarealene ikke de reelle. Men i en rapport fra Norges Bank i Haugesund sies følgende om potetarealet i distriktet i 1942: «Potetarealet var stort, men hadde vært større hvis en hadde hatt mer settepoteter». Det er altså rimelig å anta at potetarealet i 1942 var større enn i 1941. Dette var nok også situasjonen i 1943 da de største dyrkingspåleggene kom. For 1944 og 1945 har vi ingen arealopplysninger om poteter, men vi vet er at dyrkingspåleggene ikke skulle økes etter 1943.

Potetavlingene

I 1940 rapporterte Norges Bank i Haugesund at: «Potetavlen ble over middels og kvaliteten god». I 1941 derimot var ikke bildet fullt så godt, da hendte dette:

7. mai og 4. juni frøs potetplantene. 6. og 7. august gjorde stormen stor skade især på korn og poteter. Potetarealet var større enn året før, men avlingen betraktlig mindre.

Rapportørens ord for 1942 taler for seg selv, de er detaljerte og modige, for han viser klart bøndenes holdning til tyskerne når han skriver:

Potetarealet var stort, men hadde vært større hvis en hadde hatt mer settepoteter. Avlingen ble for de fleste under middels. Råtsoppen kom tidlig, og de «tyske» råtnet for en stor del i jorden. Ellers råtnet Kerrs Pink også. Åspoteten var den sterkeste. De som brukte godt lysgrodde poteter hadde en stor fordel da disse var mer utvokste før soppen begynte å skade.

Og det oppsummeres lenger ute i rapporten for 1942 med, at «alt i alt ble det et dårlig avlingsår». Også potetavlingene i 1943 haltet litt, om avlingene det året ble det rapportert:

Stengelråten viste seg tidlig på potetene. Kanskje det skyldes den store bløyten samtidig som denne sykdom sprer seg mer og mer. Tørråten kom også tidlig. [...] Da tørråten begynte så tidlig, tok potetopptakingen til tidlig hos dem som hadde nok arbeidshjelp, og disse fikk potetene tørre i hus. Men så kom en regnperiode som sinket arbeidet. Potetene råtnet. Mange fikk liten avling, men på gr. av at potetarealet var så stort, ble potetavlingen stor.

Av samtlige 5 potetavlinger i Haugesund distriktet under krigen, så var nok den i 1944 den dårligste. Om dette året skriver rapportøren:

Potetavlingen ble dårlig, og årsakene hertil kan være mange, som dårlige settepoteter, kaldt vær med meget regn, lite gjødsel, etc.

Vi kan altså konkludere med at fram til og med 1943, var det mer det store potetarealet som førte til at det var bra med poteter, for avlingene var ikke nevneverdig gode de fleste av okkupasjonsårene arealet tatt i betraktning. Da bortsett fra i 1940.

Prisutviklingen

Det voksende potetarealet de fleste av disse årene gav jo mer poteter, selv om avlingene ikke alltid var de beste. Logisk sett går jo da betalingen til bøndene pr. kg. poteter ned hvis markedet får stor tilførsel, og opp hvis etterspørselen er sterk og tilgangen på poteter er brukbar. Slik fungerer iallefall en markedsregulert økonomi. Men det er ikke alltid så greit å bruke økonomisk lovmessighet når en snakker om prisforhold under krigen. Det var den økonomiske politikken og politisk fastsatte maksimalpriser på jordbruksprodukter som dirigerte matvareomsetningen, bl.a. for poteter, under krigen. Markedet som prisregulerende mekanisme ble altså satt ut av funksjon under krigen, nærmere bestemt i 1941.

Ellers er det for 1941 maksimalpriser. Hadde bøndene hatt de gamle varemengder med så lett marked som nå, hadde det vært et godt år. Men slik som det er nå ble det dårlig for mange.

Maksimalpriser ble som nevnt satt på poteter og alle andre jordbruksprodukter i 1941. Med den sterke etterspørselen som var på de fleste jordbruksprodukter, var det naturlig at bøndene fikk betalt henimot maksimalprisgrensen for potetene sine. Derfor var maksimalprisene ofte gode sett på bakgrunn av prisutviklingen i mellomkrigstiden, men som sitatet viser var de et hinder for at lønnsomheten kunne ha vært ennå bedre.

Maksimalprisene gjaldt krigsårene ut. Derfor het det i rapporten fra Norges Banks avdeling i Haugesund om prisene på landbruksvarer i 1942: «Prisene på produktene er fastsatt og må sies å være bra for de som fikk gode avlinger». Og for 1943: «Prisene som er fastsatt er bra for poteter». Først i 1944 sprakk ballongen, og det over heile linja - poteter medregnet. Om det året het det: «Stort sett var 1944 både m.h. til avlingsmengde og økonomisk et dårlig år».

Pliktleveranser og rekvisisjoner av poteter

Potetavlingen høsten 1942 var den første avlingen som ble omsatt under pliktleveransesystemet, fordi poteter først ble rasjonert fra våren 1942. Hvordan potetrasjoneringen virket over for produsentene kan vi f.eks. lese om i et referat i forsyningsnemndas protokoll fra 23. september 1942, der det heter:

Skriv frå Rogaland Fylkesforsyningsnemnd med melding om at Torvastad er pålagd å levera 1475 kg. poteter pr. dekar. Dette talet ligg 10% høgare enn gjennomsnittet for kommunen. Utanom det pålagde leveringskvantum skal produsentane halda igjen 330 kg. pr. dekar til setjepoteter.

Forsyningsnemnda og jordstyret er pålagde å dela det pålagde kvantum på produsentane soleis at det vert teke omsyn til storleiken på avlingane.

Vedtak:

I samsvar med pålegget i Fylkesforsyningsnemnda sitt runðskriv vart det gjort vedtak om at det skal verta undersøkt i åker og/eller kjeldar hjå ein del produsentar på ymse stader i kom. so godt det let seg gjerast, ved skyn, å fastslå kor stor avlingen er. Det skal verta undersøkt hjå alle medlemmer i forsyningsnemnd og jordstyre. Dessuten hjå omlag 30 andre produsentar. Medlemmene i forsyningsnemnd og jordstyre suplert med Mathias Svendsen, Feøy og Asbjørn Torvastad, Storesund skal foreta ettersjåing. Dei skal få lista over dei stader der det skal vera ettersjåing.

Dette viser systemet på grasrota. Vedtaket fra dette møtet ble iverksatt og nytt møte i denne saken ble holdt den 28. september 1942. I referatet fra dette møtet heter det:

Ny handsaming av sak nr. 1 i møtet 23. d.m.

Vedtak:

1 Då resultatet av undersøkelsen hjå produsentane (jfr. vedtaket i møte 23. d.m.) viser at omlag 30% får so stor avling at dei kan oppfylle kravet om å levera 1475 kg. pr. dekar, medan 70% ikkje kan levera dette kvantum, vart det gjort vedtak om at ein skal søkja fylkesforsyningsnemnda om at det gjennomsnittlige leveringspliktige kvantum vert sett til 1200 kg. pr. dekar, - det same som ein har fått opplyst at Avaldsnes er pålagd å levera.

2 Ein skal senda ut skjema 230 påført 1475 kg. poteter pr. dekar som leveringspliktig kvantum til samtlige leveringspliktige produsentar. Den reduksjon som dei med liten avling lyt få, vert det å ta stoda til seinare, etterkvart som krava melder seg.

3 Til å handsama søknader om nedsetjing av leveringskvantummet vart oppnemnt formannen og varaformannen i forsyningsnemnd og jordstyre.

Det er hevet over enhver tvil at sitatene er uttrykk for at leveringspåleggene ble betraktet som harde. Søknaden til fylkesforsyningsnemnda om å få redusert det gjennomsnittlige leveringspliktige kvantum pr. dekar nevnes ikke mer i kildene, slik at det er rimelig å anta at denne søknaden ikke ble godkjent.

Pliktleveranser var altså det produsentene var pålagt å gjøre med avlingene sine - en langtidsleveranse for det meste over et år. En rekvisisjon derimot var ofte et mer begrenset og spesifisert pålegg til en bestemt mottaker. Vanligvis kom rekvisisjonene via byråkratiet. En rekvisisjon var en ekstra byrde som kom i tillegg til pliktleveransene. Pliktleveranser og rekvisisjoner ble generelt oppfattet som en byrde. Selvråderetten over egen avling ble jo fjernet. Produsentene fikk selvsagt betalt for de varene de måtte levere. I hele systemet lå det et patriotisk problem; det at man ikke alltid viste hvor produktene havnet. Havnet de hos tyskerne? Følgende sak er et eksempel på en stor rekvisisjon fra Torvastad fra den 10. mai 1943:

Rekvisisjon av poteter til «die Wehrmacht». Rogaland Fylkesforsyningsnemnd melder at Torvastad kommune er pålagt å levera 50 tonn poteter til «die Wehrmacht». Det rekvirerte kvantum skal delast på produsentane av forsyningsnemnda saman med jordstyret. Til rettleiding vart det lagt fram lister med oppgave over kva den einskilde produsent er pålagt å levera, det han har levert og det han står til rest med.

Vedtak:

Kommunen vert delt i roder og i kvar rode vert det oppnemnt to menn som skal prøva å få kjøpt det pålagde kvantum, eller dersom dette ikkje fører fram, koma med framlegg til forsyningsnemnda over korleis pliktkvantumet skal utliknast. [...]. Arbeidet skal vera undagjort tysdag 11. og onsdag 12. d.m. og framlegga til utlikning må vera innkomne til forsyningsnemnda sitt kontor seinast onsdag kveld. Forsyningsnemnda skal so i samråd med formannen i jordstyret foreta den endelege utlikning.

Dette var den første rekvisisjonen av poteter i Torvastad. Det kom et par til som ikke gikk til tyskerne. En gikk f.eks. til Haugesund. Det eksemplifiserte pliktleveringssystemet virket resten av krigen. Men mot slutten av krigen, i 1944 og 1945, da potetsituasjonen begynte å bli vanskeligere også i Torvastad, virket ikke systemet så godt lenger. Følgende eksempel viser det:

Til potetprodusentene.

I det en viser til det tilsendte skjema 230/44 (oversikt over potetareal og leveringspliktig potetkvantum 1944-45) meddeles at en av Fylkesforsyningsnemnda er pålagt å leverer 400 tonn poteter til Haugesund, hvilket svarer til 46% av produsentenes leveringspliktige kvantum. En gjør videre oppmerksom på at en er pålagt å innskjerpe overfor produsentene at dette leveringspålegg går foran alle andre inngåtte avtaler. Liste over samtlige potetprodusenter i Torvastad er sendt Hgsd. Forsyningsnemnd.

NB! Poteter som allerede er solgt på anvisninger utstedt av Hgsd. Forsyningsnemnd eller grossist i Hgsd. går til fradrag på det kvantum som skal leveres Haugesund.

Det kom reaksjoner fra bøndene på dette. Disse reaksjonene har også ned-

feldt seg i de skriftlige kildene med bl.a. en sterk kommentar i forsyningsnemndas protokoll fra den 5. januar 1945.

Etter kontrollmålingen av poteter pr. 11/11. og utskriving av det kvantum som teljinga synte at ein hadde til disposisjon, er det kome ein hel del klagar både fra produsentar og forbrukerar over at dei ikkje kan stetta - få kjøpa poteter.

Vedtak:

Dei som ikkje får potetanvisningane sine efektuert får senda skrifteleg klage som vert å senda lensmannen.

Pga. dårlige avlinger fikk nok Haugesund aldri alle disse 400 tonn.

Frostskadde poteter

Et forhold som helt klart påvirket størrelsen på potetavlingene også i Torvastad, var de kalde vinterene de første okkupasjonsårene. Disse skapte bl.a. en økt planlegging og bygging av potetkjellere, en bygging hvor det klart ble prosjektert flere kjellere enn det ble bygd pga. mangel på byggematerialer, f.eks. sement. Både vinteren 1939/40 og vinteren 1940/41 var kalde, men vinteren 1941/42 var den kaldeste okkupasjonsvinteren. Det som skjedde med potetene den vinteren beskriver den lokale rapportøren til Norges Bank slik:

1942 var usedvanlig m.h. til vær og vekst; frost fra 5. jan. på bar mark, og den 8. jan. også snø, og en fikk en vinter som en ikke har hatt på omlag 70 år. Frosten trengte dypt ned i jorden og inn i busene og gjorde stor skade på poteter og vannledninger.

Torvastad jordstyre protokollførte den 12. mars 1942 følgende om det samme:

For skuld frost i potetkjellarane har jordstyret idag vedteke å telja potetbeholdningane påny. Den oppgåve som skulle vore innsendt i slutten av februar iår vedk. potetlagri hjå bøndene er ikkje utsendt endå, men det vart sendt eit skriv istaden til Landbrukskontoret med opplysningar om at ei oppgåve over potetsituasjonen på dette tidspunkt vilde vera lite å retta seg etter avdi der var mykje frostskadde poteter som fyrst måtte skiljast ut. I skrivet var og nemnt at jordstyret tenkte å telja påny for på denne måte å finna eit meir rettvist grunnlag å arbeida på. Dette vart ikkje motsagt av landbrukskontoret.

Det store potetarealet de fleste av disse årene til tross, det foran nevnte bidrar til å svekke bildet noe av at det var godt med poteter under krigen. Det kunne ha vært mer hadde vinter været vært normalt.

Rotvekster

Kjente rotvekstarealer for Torvastad for årene 1939 - 1945

År	Kålrot	Fornepe	Forbete	Ialt
1939	325 dek.	54 dek.	167 dek.	546 dek.
1940				562,5 dek.
1941				ukjent
1942	476,5 dek.	98 dek.	27,6 dek.	602,2 dek.
1943				982 dek.*
1944				ukjent
1945				ukjent

*: Dette arealet er det pålagte ikke det reelle rotvekståker arealet i 1943.

Vi har sammenlignbare tall for rotvekståkerarealet for 1939 og 1942. I grove trekk fanger de opp de viktigste utviklingstendensene i arealdisponeringen for rotvekster i Torvastad under krigen. I 1942 hadde rotvekstarealet økt med 56,2 dekar til 602,2 dekar, en relativt markert økning fra 1939. For 1943 ble Torvastad jordstyre pålagt å fordele 982 dekar rotvekståker på kommunens produsenter. Det ble altså lagt opp til en fortsatt vekst av arealet. Men ut ifra det vi vet om åkerarealet generelt i Torvastad under krigen, så ble det aldri så stort som påleggene tilsa at det skulle være.

Ser vi nærmere på tallene fra 1939 og 1942, ser vi tydlige endringer. For det første var det en markert økning i kålrotåkerarealet på 151,5 dekar. Kålroten gikk primært til menneskemat, og det er nok mange som husker kålrot tilberedt på ulike fantasifulle måter under krigen. Samtidig var det en økning på 44 dekar i fornepearealet og en tilbakegang på 139,4 dekar i forbete arealet fra 1939 til 1942. Fornepe og forbete er vekster som primært ble brukt som dyrefor. For disse to vekstene var det en samlet arealreduksjon på 95,4 dekar fra 1939 til 1942. Altså gikk en prosentvis mindre del av rotvekstproduksjonen i Torvastad under krigen til husdyrfor enn før krigen. Dette siste viser igjen at det ble en stadig mer ensidig forsammensetning for bygdas husdyr (storfe). En annen mulig forklaring på at arealet økte så sterkt for kålrot, er at det i Torvastad var produksjon av kålrotfrø og litt fornepefrø hos noen utvalgte bønder under krigen. Bl.a. ble det i 1942 holdt av 10 dekar kålrotåker til frøproduksjon hos 6 bønder. Og i 1943 og 1944 ble det fordelt små arealer til fornepe og forbete frø. Denne frøavlens har nok gitt sitt bidrag til veksten i rotvekståkerarealene.

Rotvekstavlingene

Deler av vekstsesongen 1940 ble rotvekståkerene herjet av insekter under en tørkeperiode, men da det til slutt kom regn slo avlingene godt til og kvan-

tumet ble over middels allikevel. «Rotvekstavlingene i 1941 var middels og t.d. under middels».

Videre rapporterte man følgende om rotvekster fra Haugesundsavdelingen til Norges Bank i 1942:

Rotvekstene ga fra under middels til liten avling. - Alt i alt ble det et dårlig avlingsår. Som følge av at gårdbrukerene må avgi høy, rotvekster og poteter minker foremnene.

I 1943 ble det rapportert om ukjente sykdommer i kålrotåkerene og at avlingene derfor ble under middels. Fra 1940 og til og med 1943 var altså rotvekstavlingene for det meste brukbare, men under middels - spesielt i 1942.

1944 var generelt et dårlig år for jordbruket i Haugesund-distriktet. Om rotvekster ble det spesielt rapportert, at «rotfrukter og grønnsaker ble også mindre bra på gr. av lite gjødsel og forholdsvis meget insektangrep». Her gis to forklaringer på den dårlige avlingen i 1944 - insektangrep og lite gjødsel. Disse to faktorene hadde nok også en viss betydning for avlingene årene før. Foruten de vanlige rasjonerte kunstgjødseletypene, var også mangelen på Borax stor, Borax er et sporstoff som ble mye brukt i rotvekstproduksjonen her i distriktet. Selv om avlingene var under middels, skal vi merke oss at et voksende areal førte til mer rotvekster i markedet, spesielt rotvekster.

Prisutviklingen

Det var god avsetning på rotvekstene i 1940 og til gode priser, og allerede tidlig i 1941, før våronna, var mesteparten av avlingene solgt. I 1941 ble det innført maksimalpriser på alle jordbruksvarer. I 1942 ble maksimalprisene betraktet som gode for dem som fikk gode avlinger av bl.a. rotvekster. I 1943 het det i rapporten fra Norges Banks lokalavdeling om prisene på bl.a. rotvekster, at «prisene som er fastsatt er bra for poteter, men ellers er de lave [...]». Så kom det dårlige avlingsåret 1944 hvor prisene var dårlige på alle bøndenes produkter.

Vi kan derfor si at bøndene i Torvastad ikke tjente så mye på rotvekstproduksjonen sin under krigen som de ville ha gjort med et fritt marked, bortsett fra i 1940.

Pliktleveranser og rekvisisjoner av rotvekster

Tidlig i 1942 var de aller fleste jordbruksprodukter kommet inn under rasjonering, dvs. produksjonen og omsetningen var regulert og prisene diktert. I Torvastad kom de første påleggene om pliktige leveranser av rotvekster høsten 1942. Påleggene ble fordelt på følgende måte:

Melding frå Rogaland Fylkesforsyningsnemnd om at Torvastad er pålagt å levera 343 tonn kålrot. Jordstyre og forsyningsnemnd er pålagt å fordela kvantumet på produsentane. Etter jordbruksteljinga pr 20. juni d.å. er her

476,5 dekar kålrot, 98 dekar fornepe og 27,6 dekar forbete, tilsaman 602,2 dekar.

Vedtak:

Dei pålagde 343 tonn kålrot vert å likna ut med 700 kg. pr. dekar rotvekster, - kålrot, fornepe og forbete. Hjø produsentar som har relativt lite kålrot samanbalde med dei andre rotvekstane vert maksimums kvantumet sett til 2000 kg.¹⁰ pr. dekar kålrot.

Her ser vi fordelingsprinsippet for pliktleveransene av rotvekster fra Torvastad i 1942. Produsentene skulle levere 700 kg. pr. dekar rotveksåkerareale i utgangspunktet, men det ble innlagt tilpasninger i utlikningen. Kvantumet ble nok levert fordi arealøkningen tilsier at der var mer kålrot enn før krigen, selv om avlingene det året ble betegnet som under middels.

Vi mangler kilder som viser pliktleveransekvantumet for 1943, men rotvekstavlingene i distriktet var under middels det året og det ble rapportert om ukjente sykdommer i åkrene. Dette til tross så er det rimelig å anta at også i 1943 fikk produsentene pålegg om leveranser, fordi pliktleveransesystemet som var etablert i 1942 varte krigen ut. For 1944 derimot vet vi mer, for i et møtereferat fra den 11. november 1944 i forsyningsnemndas protokoll heter det:

Rekvisisjon av kålrot. I skriv av 13./10. frå R.F. er ein pålagd å levera 200 tonn kålrot til Haugesund og i brev av 28./10. er ein pålagd å levera 70 tonn til die Wehrmarht. Kålrotåkrane er sterkt angrepne av vatersot og klumsot og ein har frå 64 produsentar fått melding om at dei kan ikkje levera det pålagde kvantum.

Vedtak:

Saka vert å senda R.F. med spursmål om ein skal få til teljing av kålrot hjå dei produsentane som har klaga over pålegget. Dersom ein vert pålagd å telja søker ein om at dette arbeidet vert pålagd jordstyret.

Spesielt pålagte leveranser, f.eks. til Wehrmarht, våget man ikke å trenere ennå i 1944, som følgende sitat viser:

Rekvisisjon av kålrot til tyskerne, sjå sak 2 i møte 11. novbr. f.å. Av dei 70 tonn som er rekvirert er det levert omlag 45 tonn. Kvindesland i Haugesund som representerar tyskerane har i telefon gjort krav om at dei 25 tonn som står att no vert levert.

Vedtak:

Kvindesland vert oppmoda om å fastsetja stad og tid på ymse stader i kom. for levering av den kålrot som står att.

Produsentane vert so å varsla i brev frå Forsyningsnemnda.

Ut fra de dårlige avlingene i 1944 er det noe usikkert om hele dette store

¹⁰ Dette er en skrivefeil. 200 kg. pr. dekar er mer rimelig.

kvantumet til Haugesund ble helt oppfulgt. At de 70 tonn til tyskerne ble levert er det mindre tvil om, man fryktet fortsatt i 1944 okkupasjonsarmeen. Som vi ser var bildet for rotvekster mye det samme som for korn og poteter, med et økende åkerareale, maksimalpriser pliktleveranser og rekvireringer.

Grønnsaker

I 1939 ble 25 dekar av åkerarealet i Torvastad brukt til grønnsakproduksjon, 15 dekar ble brukt til kål og 10 dekar til gulrot. I hele landet sett under ett økte grønnsakarealene sterkt under krigen fram til 1942, DA setter en tilbakegang inn, men ennå i 1944 var det totale grønnsakarealet i Norge 27,5 % større enn i 1939. Nå gjaldt det nok også for grønnsaker, som for andre vekster, at etter at pliktpløyingen kom i 1941, så presset nok disse fram et noe større areal, men påleggene var nok større enn det reelle arealet også her. På bakgrunn av dette ble Torvastad jordstyre i 1943 pålagt å fordele 91 dekar av det totalt pålagte åkerarealet på 3260 dekar til grønnsaker. Vi har tidligere vist at det jo kun var 2937 dekar med åpen åker i Torvastad det året, det er derfor rimelig å anslå grønnsakarealet til noe mindre enn 91 dekar i 1943.

Selv om grønnsakarealet økte fram til og med 1942 landet sett under ett, ble avlingene i Haugesund-distriktet av den lokale rapportøren til Norges Bank ikke betegnet som gode.

Den relativt gode grønnsakavlingen i 1940 fikk god avsetning til gode priser på den gamle måten, dvs. markedet bestemte prisene.

Også grønnsakproduksjonen kom inn under maksimalprisordningen i 1941. Det eneste som skilte grønnsaker ut fra andre jordbruksprodukter var at de ble rasjonert noe seinere, først høsten 1943, ca. et år etter de fleste andre jordbruksprodukter.

Slåtteeng

Sommeren 1939 var det 4474 dekar eng til slått i Torvastad, hvor av 4366 dekar på dyrket mark og 108 dekar på natureng. Jeg har kun funnet en arealoppgave over slåttearealet i Torvastad under krigen. Den er fra august 1943, og er knyttet til en pliktleveranse av høy og halm på ialt 32000 kg. høy og 8200 kg. halm. I denne kontekst oppgis et slåtteengareal på 3412 dekar for 1943. Det var altså en nedgang i slåtteeng arealet fra 4474 dekar i 1939 til 3412 dekar i 1943. Dette må betegnes som en betydelig nedgang, som helt klart måtte gi mindre høymengde.

Tar vi utgangspunkt i de 4366 dekar som var slåtteeng på dyrket mark i 1939, var dette arealet redusert med 954 dekar i 1943. 682 av disse 954 dekar kan forklares ut ifra den generelle økningen i åpenåkerarealet. Vi har altså 272 dekar av denne arealreduksjonen som det ikke kan gjøres rede for. Det er lite trolig at disse 272 dekar lå brakk i 1943, selv om det jo er en mulig for-

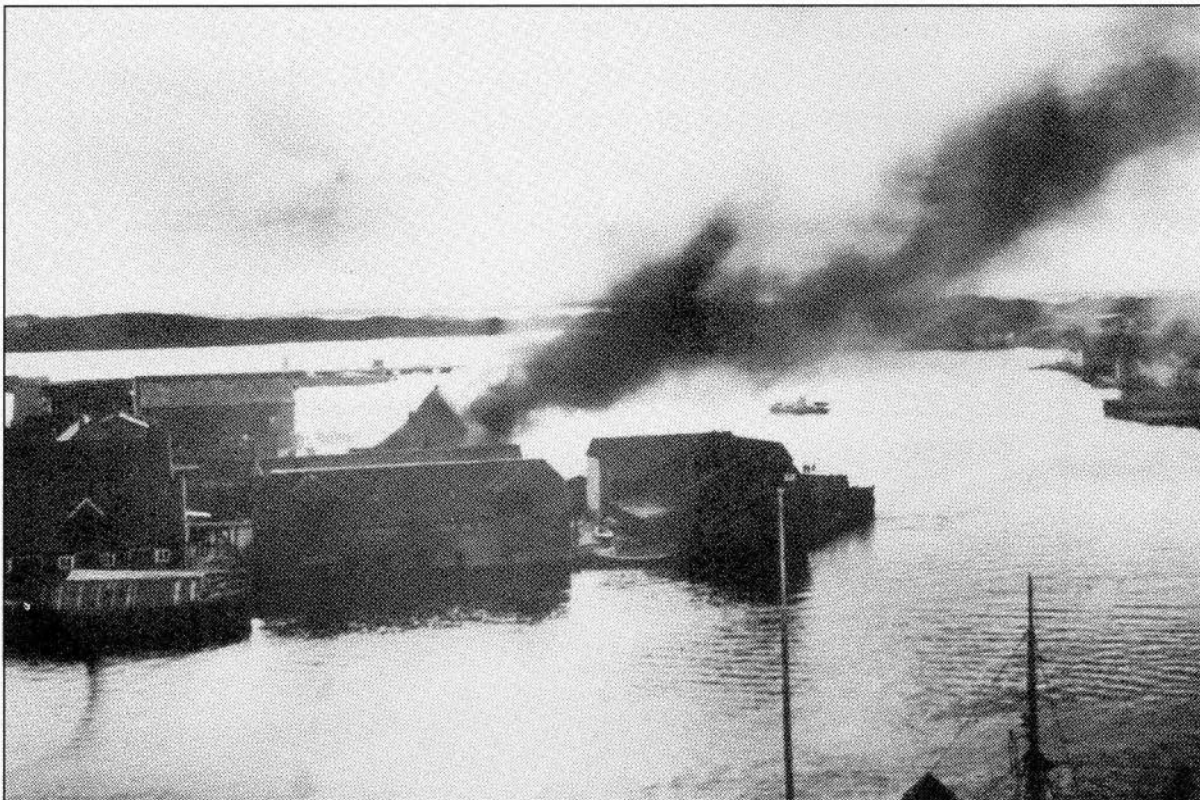

Slåtteeeng ved gamle sjøhus, Bø i Torvastad

klaring. Derimot er det rimelig å anta at bøndene i sin månedlige meldeplikt oppgav et litt mindre areal til forsyningsnemnda enn de reelt hadde. Dette er en rimelig forklaring, for hvis de oppgav hele arealet av åker og eng, kunne de risikere å få større dyrkingspålegg den påfølgende våronna enn det passet dem. Derfor svarte det seg altså å fuske litt nedover med arealoppgaver under krigen. Motsatt før krigen, da fikk bøndene mulighet for større stønader hvis de oppga større arealer enn de reelt hadde. Med litt bevisst eller ubevisst «småfusk» på noen få dekar pr. bruk, blir fort 272 dekar borte når vi tar i betraktning at det var 205 bruk med over 5 dekar jordbruksareal i Torvastad i 1943. Det er altså riktig det en informant fortalte, at pliktpløyingen førte til mindre slåtteeeng under krigen.

Stråfor avlingene

Norges Banks lokale rapportør i Haugesund karakteriserer samtlige høyavlinger under krigen som under middels. Det er rimelig å anta at standarden for en middels høyavling i Haugesund-distriktet var fra før krigen, og at det reduserte slåtteearealet, sammen med litt ugunstig vær forklarer at avlingene ble betegnet som ca. 75 % av middels de fleste av okkupasjonsårene.

22. september 1940 brant et stort sjøhus på Teineskjæret ned. Huset var fullt av høy - før til tyskernes hester. Vaktene fikk strenge straffer for slett vakthold.

Pliktleveranser og rekvisisjoner av høy og halm

Det er rimelig å anta at de betyddig mindre slåttearealene under krigen ikke skapte store overskudd av stråfor i Torvastad. Likevel måtte gårdsbrukene avgi høy og halm som pliktleveranser og rekvisisjoner, i 1941 2 ganger til tyskerne på ialt 12500 kg. høy og 2200 kg halm. Og i 1942 et parti av ukjent størrelse til Haugesund om våren og 11000 kg. høy og 6200 kg. halm til tyskerne sammen med 6500 kg. høy og 450 kg. til byene i fylket høsten 1942. Det største leveringspålegget av høy og halm som produsentene i Torvastad fikk under krigen, ble behandlet av forsyningsnemnda og jordstyret i fellesmøte den 6. august 1943, om denne saken heter det i forsyningsnemndas protokoll:

Vart lese skriv frå Rogaland Fylkesforsyningsnemnd dagsett 29. juni 1943 med melding om at Torvastad er pålagd å levera 11000 kg. høy og 6200 halm til die Wehrmacht, 12500 kg. høy og 2000 kg. halm til Bergen og 8500 kg. høy til disposisjon for Rogaland fylkesforsyningsnemnd. Ialt rekvirert 32000 kg. høy og 8200 kg. halm.

Forsyningsnemnda er pålagd i samråd med jordstyret å dela kvantummet på produsentane. Jordstyret er i dette høvet innkalla til møtet. Til rettleiding ved utlikninga vart framlagd teljingsresultatene for åker og eng 1943 og

oppgave over det pålagde åkerareal 1943. Teljinga syner millom anna at her til eng til slått er 3412 dekar. Ialt er ein pålagd å ha 3260 dekar åker medan teljinga syner 2937 dekar. Her er soleis forlite opp pløyd 323 dekar.

Vedtak:

Då ein må gå ut frå at dei som ikkje har pløyd det pålagde areal må ha lettare for å levera høy enn dei som har pløyd alt det pålagde, vert det å likna ut førebels 25 kg. høy pr. dekar pålagd men ikkje pløyd åkerareal. På eng til slått vert det utlikna 9 kg. pr. dekar. Med desse satsane vert det høve til å setja ned eller også heilt frita einskilde produsentar når det er sers grunn til det. 8200 kg. halm vert utlikna med 100 kg. på 82 av dei største bruka.

De relativt store pliktige leveransene av høy og halm fra Torvastad fant sted i fra våren 1941 og fram til høsten 1943. Det er klart at siden det var Wehrmacht som var mottaker av dette høyet, den betydligste maktfaktoren i Norge under krigen, er det temlig sikkert at kvantumet ble levert. Det er også klart at de pliktige leveransene og rekvisisjonene må ha svekket stråfor situasjonen i bygda ytterligere. Når det gjaldt stråfor ser altså vi følgende utvikling: Mindere slåtteareal, avlinger under middels og bundne leveranser.

Såvarer

De aller første lokale signaler om frørasjonering i Torvastad under krigen, står det å lese om i et referat i jordstyrets protokoll fra den 11. januar 1941:

Vart lese rundskriv frå Landbruksdepartementet om rasjonering og omsetning av rotvekstfrø. Ein vart samrøystes samde om å dela beradet i 10 ruter ei ruta til kvar av medlemer og varamenn. Feøy og Vibrandsøy skal formannen syta for å ordna med. Skjemaer til dette bruk vart utdelt. Kvar fekk eller skal få eit eksemplar av ovannemnde rundskriv.

Dette betyr at rasjoneringen av såvarer begynte tidlig i 1941. Den 21. februar 1941 behandlet Torvastad jordstyre 3 rundskriv fra Landbruksdepartementets produksjonsdirektorat som hadde til hensikt å få til en kontrollert pris og dermed en regulert omsetning av såkorn, engfrø, rotvekstfrø etc. i hele landet. Disse første restriksjonene kom tidlig i 1941. Så gradvis iløpet av 1941 og tidlig i 1942 kom alle frø og setteplanter inn under en rasjonert omsetning.

For såvarer virket rasjoneringen slik at landbruksmyndighetene i fylket fikk seg tildelt et kvantum av ulike såvare fra departementet som så ble fordelt videre til de enkelte kommunene. I kommunen var det vanligvis forsyningsnemnda som sto for den praktiske tilvisningen i rasjoneringssaker, men i Torvastad var det jordstyret som hadde ansvaret for iverksettingen over for jordbruket.

Vi skal gi ett eksempl fra 1943 på hvordan såvarerasjoneringen fungerte i Torvastad:

Vart lese rundskriv frå Rogaland Landbr. kontor nr. 10/1943 «Engfrø 1943». Det var i år tildelt Torvastad 810 kg. blandfrø.

Vedtak samrøystes:

Frøet vert å dela ut etter det pålagde åkerareal for 1943. 3260,5 dekar på alle bruk - 5 dekar som i medfør av søknad om nedsetjing av åkerarealet for 1943 var gjort framlegg om (for landbr. kontoret) att vert det så 3255,5 dekar som det ovanfor nemnde frøkvantum vart utdelt på, og det svarar (med litt avrunda tal) til 0,25 kg. blandfrø pr. dekar pålagd åker for i år. Jordstyresekretæren vart pålagd å skriva tilvisningar på grasfrø snarast.

Her ser vi klart hvordan frøkvoten for Torvastad ble bestemt og hvor grundig og detaljert rasjoneringsen var. I et møte i jordstyret den 20. juni 1942 ble såvaresituasjonen beskrevet på følgende måte i Torvastad:

Med omsyn til det til kvar gard utsendte skjema om kva dei skulle nytta åkeren til så heldt ein fast på det areal dei skulle ha til poteter og til grøn-saker og sjølsagt til åker ialt. Derimot for korn og erter, rotvekster og andre vekster på åker og i hage fann jordstyret at ein ikkje kunne binda gard-brukarane då her var forlite av rotveksterfrø - av sovore folk var vane med - og difor meinte ein at rotvokstrane og korn laut fylla kvarandre ut ettersom det best høvde.

Såvaremangelen bidro som tidligere nevnt til å skape omlegginger i jordbruket i Torvastad under krigen. For i 1942 ble det iverksatt frøavl på rotvekster i bygda. Dette forbedret tilgangen på rotvekstfrø i 1943 og krigen ut.

Såvaretilgjengligheten ble altså relativt raskt vanskeligere. Viktige frøvarer var det vanskelig å få tak i nok av, derfor rasjoneringsen. Men lokalt avl av rotvekstfrø hjalp en del på situasjonen når det gjaldt kålrot og forbete. Det hang altså på en måte sammen også under krigen, men det var ikke bare å gå i butikken å kjøpe det man trengte.

Kunstgjødselrasjoneringsen

Kunstgjødsel var en mangelvare under krigen, og slik sett må det ha bidratt til å svekke avkastningen pr. dekar åker, særlig når åkerarealet økte. Kunstgjødselet ble introdusert i norsk jordbruk tidlig i mellomkrigstiden og hadde av myndighetene vært støttet økonomisk fordi det ble betraktet som en innsatsfaktor som forbedret produktiviteten i jordbruket. På bakgrunn av dette hadde eksempelvis Torvastad jordstyre i 1939 fått bevilget 600 kr. i tilskudd til kunstgjødsel.

Under krigen ble kunstgjødsel importen vanskeligere, uten at dette i første omgang påvirket etterspørselen. En skulle tro at prisene på kunstgjødsel steg da tilbudet sank, men slik var det ikke for den 15. november 1941 ble prisene på kunstgjødsel frosset i hele landet.

I «Statistisk økonomisk utsyn over krigsårene» kan vi lese følgende om hvor-

dan kunstgjødselrasjoneringen utviklet seg generelt i Norge under krigen:

Fosforsyre-gjødsel ble rasjonert fra høsten 1940, og rasjonene ble ytterligere senket for sesongen 1941-42. Til bruk for sommeren 1943 ble det praktisk talt ikke anvist fosforsyre-gjødsel, og kjøpet av kvelstoffgjødsel var begrenset, dog med et større kvantum enn i 1942.

All fosforsyre-gjødsel måtte importeres, derfor kom rasjoneringen først her. Andre norskproduserte og nitrogenbaserte gjødseltyper var lettere tilgjengelig. I Torvastad gjaldt f.eks. følgende for norskprodusert kunstgjødsel i 1942:

Vart lese rundskriv frå Landbr.dep. Produksjonsdirektoratet nr. 137/1941, dagsett 20. november 1941 om fordeling av kvelstoffgjødsel 1942.

Utdeling av skjema nr. 13/1941 er alt sett igang og desse skjema skal i medfør av føresegnene vera levert inn innan 15. des. f.k. Utskriving av kjøpebevis i samsvar med skjema nr. 13/1941 vil verta sett igang så kvar kunstgjødselkjøpar kan få høve til å kjøpa snarast mogeleg.

Rundskrivet seier at ein til bruk for våren 1942 skal få kjøpa av Norsk Hydros produkter ei kvelstoff mengd som svarar til ca. 75 % av det dei kjøpte året før. Av Oddas produkter derimot kan ein få kjøpa 100 % av det ein kjøpte året før.

Selv om det var reguleringer, viser jo dette en brukbar tilgjengelighet for norskprodusert kunstgjødsel. De kjøpebevisene som nevnes var «rasjoneringskortene» for kunstgjødsel. Slike ble brukt krigen ut.

Kunstgjødselrasjoneringen var til dels striks; bl.a. så måtte man føre regnskap i jordstyret over hvor mye som til en hver tid var tilvist:

Vart lese rundskriv nr. 14/1942 frå Rogaland Landbr. kontor der det var innteke eit telegram frå Landbr. departementet, Produksjonsdirektoratet som legg på jordstyra å notera alle tilvisningar på kvelstoffkjøp for 1941/42. Dette hadde ein for såvidt alt gjort då dette rundskriv kom helst etter at tilvisingi på salpeter var avslutta. Det var gjort på den måten at det tilviste salpeter til overgjødsling vart notert på oppgåva for gjødselkjøp for 1940/41.

Jordstyret kunne heller ikke starte tilvisningen av kunstgjødsel uten klarsignal fra overordnede myndigheter i fylke og stat slik dette eksemplet fra mars 1943 viser:

Då heradet frå R. Landbr. kontor ikkje har motteke melding om kormykje P2O5 ein skal få i form av superfosfat, thomosfosfat, fullgjødsel og potetgjødsel (6 % P2O5) kan ein ikkje gå igang med tilvising av dette. Derimot kan blandingsgjødsel på småhagar og parsellar skrivast ut.

«Kontrollen va ikkje alltid så nøye»

I det følgende skal vi se nærmere på noen mentaliteter som bidro til å skape en illegal omsetningen av jordbruksprodukter både fra åker og fjøs, her mest

Karmlund mølle på Fiskå i Avaldsnes

vinklet mot åkerproduksjon.

De fleste informantene som jeg har snakket med har på forskjellige måter og i ulike sammenhenger framhevet korn og poteter som de åkerproduktene som de unndro litt fra før pliktleveringer. Også jordbruksbefolkningen var underlagt brødrasjoneringen, de hadde også brødkort. Men brødrasjonene under krigen var ikke så mye å rope hurra for. De brukte derfor disse brødkortene lite fortalte flere informanter, de bakte heller godt brød sjøl av korn fra egne avlinger. I prinsippet var bøndene pliktige å levere hele kornavlingen til statens mottaker, Karmlund Mølle. Og i denne forbindelse sendte forsyningsnemnda rundt kontrollører under eller like etter treskinga. Disse kontrollørene var ikke alltid så nøyaktige i sine kontrollrutiner, de så gjerne igjennom fingrene med at det ble stukket til side noen sekker korn under treskinga, men før kontrollveiling og levering. Noen av informantene forteller

også hvordan de på mer eller mindre lovlig måte, gjerne via kjennskap og vennskap med mølleren fikk malt av det uleverte kornet på Karmlund Mølle til brødmel. En informant fortalte også hvordan han på låven hadde ei grov kvern som han malte korn på av egen avling og blandet til kraftfor som han gav til kyrne. Så utenom til menneskemat gikk nok også litt av kornet i bygda illegalt i husdyra fordi det var så lite kraftfor å få kjøpt. Til sammen viser disse to eksemplene praksis som må tilsi at kornavlingene nok var litt større enn det som de offisielle tallene viser.

Når det gjelder poteter er bildet noe annerledes. Selvsagt var det naturlig at bondebefolkningen også brukte poteter av egne avlinger under krigen. Det er klart at dette også var et kvantum som vanskelig lar seg måle. Det kom mye byfolk rundt på gårdene i Torvastad og hamstra mat under krigen, dette er et forhold som alle informantene minnes godt. Melk var det de mest etter-spurte, men mange var og interesserte i åkerprodukter, spesielt poteter.

Informantenes forklaringer for å gå med på en slik illegal handel kan grovt oppsummeres i følgende punkter:

- Medlidenhet med hamstrefolket.
- Man ville være sikker på at deler av maten gikk til nordmenn. - Man trodde at mye av produksjonen fra gården gikk til tyskerne siden det hadde forekommet spesifiserte rekvisisjoner til Wehrmacht. Patriotisme forklarer derfor at de unndro noe av produksjonen fra pliktig levering. (Man tenkte ikke så mye på at dette igjen slo ut i mindre rasjoner i byene.)
- Bondebefolkningen var også underlagt rasjoneringsen av matvarer, små rasjoner gjorde det lettere å bruke mer av egen produksjon og i forlengelsen av dette gi litt til slektninger og venner eller selge litt til folk som kom på døra.
- Så har vi den selvforsterkende effekten: «Alle andre gjør det, så hvorfor ikke jeg».

Det er klart at dette er motiver som folk i ettertid har kunnet vedkjenne seg som moralsk akseptable. At det også fantes andre og mer spekulative motiver skal vi ikke se bort fra, men de nevnte punktene tyder på at slike ikke var de viktigste.

Hvordan kunne disse eksemplifiserte tendensene bestå?

Torvastad forsyningsnemnd oppnevnte under krigen f.eks. folk som skulle måle potetmengdene i potetkjellerene rundtom i kommunen, og de oppnevnte kontrollører som skulle kontrollere kornavlingene ved tresking. Det var en del slike kontroller under krigen, spesielt i forbindelse med tresking husker informantene dem. I praksis var det ofte bønder eller jordbrukskyndige fra bygda eller distriktet som ble oppnevnt til kontrollører. Bønder kontrollerte altså bønder, ja det kunne faktisk gå så langt at bekjente kontrollerte bekjente. På bakgrunn av dette er det forståelig når de aller fleste

av informantene sier at disse kontrollørene var slappe og ofte så gjennom fingrene med at det ble stukket til side noen sekker med korn og avrundet litt godt nedover potetkvantumet i potetkjellerene de gangene innholdet ble kontrollert.

Husdyroppgaver og andre produksjonsoppgaver som forsyningsnemnda baserte seg på, bygde i høy grad på pliktig innsendte oppgaver fra den enkelte bonde, uten at forsyningsnemnda hadde mulighet til å kontrollere at disse alltid var riktige. Slik sett hadde altså bøndene stor frihet innenfor rimelighetens grenser til å underrapportere produksjonsvolumet. De kunne unndra litt av avlingene uten at forsyningsnemnda oppdaget dette, for forsyningsnemnda kontrollerte aldri spesielt bøndenes oppgaver. Og det svarte seg for jo bøndene å holde av litt av egen produksjon til eget forbruk m.m. i ei tid med små rasjoner.

Nå var det også slik i forsyningsnemnda i følge forretningsføreren og en av de ansatte, at kontorpersonalet rett som det var måtte drive med «tallmagi», dvs. de pyntet på eller overså at bøndene ikke alltid overholdt de kvoter de var pålagt å levere og ofte slurvet litt med oppgavene de ble avkrevd. Det kunne være naturlige årsaker til ufulstendige oppgaver fra bøndene, men underslag i produksjonen og slurv med skjemautfyllingen pyntet de på, uten at de alltid visste hva som var hva. For som sagt, forsyningsnemnda avholdt ingen kontroller for å sjekke om de oppgaver bøndene gav over produksjonen var riktige. De tellingene som fant sted lokalt i Torvastad under krigen var ofte av en mer kartleggende enn kontrollerende karakter.

Med dette i mente er det lettere å forstå hvordan todelingen av økonomien i jordbruket var under krigen kunne bestå.

Inntektsutviklingen for bøndene

Det ble lettere for bøndene å skaffe seg kontanter under krigen. Prisene på landbruksprodukter steg, og fra 1941 ble det som nevnt innført maksimalpriser på de fleste jordbruksprodukter, samtidig som etterspørselen fortsatt var økende.

Sterk etterspørsel var et forhold som forbedret inntjeningsevnen for bøndene i forhold til i mellomkrigstida. Ja, de kunne faktisk ha tjent enda bedre hadde det ikke vært for maksimalprisene. Vi skal i det følgende se på utviklingen i inntekt for en del typiske næringer i Torvastad under krigen, for å se hvordan disse utviklet seg i forhold til jordbruket.

I grove trekk sier disse tallene oss, at folk som drev i primærnæringene relativt sett tjente på krigen - altså da i forhold til de fleste andre inntektsgruppene som er nevnt i tabellene. Men når dette er sagt, skal vi ikke glemme det forholdet at levestandarden gikk tilbake i hele befolkningen sett under ett disse krigsårene. Dvs. at i virkeligheten gikk alle andre inntekts-

Prosentvis gjennomsnittlig endring i antatt månedlig inntekt pr. skattebetaler i noen næringer for årene 1938 - 1944 i Torvastad.

	38/39-39/40	39/40-40/41	40/41-41/42	41/42-42/43	42/43-43/44
A	13,5	1,9	10,3	12,4	18,1
B	12,9	6,4	-2,6	3,7	20,2
C	28,1	-10,4	25,8	37,5	31,8
D	22,9	9,4	7,1	-1,9	8,7
E	9,5	4,4	-15,2	7,8	5,4
F1	16,1	-0,5	11,4	20,5	-6,5
F2	7,5	-3,0	-8,3	22,2	7,8
G	12,7	-0,9	2,1	8,9	4,4

Tabell forklaringer: A: gårdbrukere, B: småbrukere, C: fiskere, D: fabrikkere, redere, handelsmenn og leger, E: lærere og underordnede fagfunksjonærer, F: industri-, håndtverks- og anleggsarbeidere (1: menn og 2: kvinner), G: tjenere og arbeidere i jordbruket.

grupper mer tilbake enn primærnæringsgruppene. For gårdbrukere, småbrukere og fiskere spesielt, var utviklingen i Torvastad mest ustabil for småbrukere. Tabellen viser altså at jordbrukere i Torvastad i nominell inntekt hentet inn noe av det økonomiske etterslepet som de hadde ifra mellomkrigstiden. Vi kan altså si at den forbedringen i inntekt som er vist i tabellene for primærnæringsgruppene avspeiler at bl.a. bønder under krigen fikk en bedre pris for varene sine i motsetning til de relativt dårlige prisene som overproduksjonskrisene i mellomkrigstida hadde skapt. Den stigende tendensen i primærnæringsgruppene hadde sin parallell hos arbeidere i Torvastad, trolig anleggsarbeidere som det jo var mange av under krigen.

Maksimalpriser og stor etterspørsel gav altså jordbrukere bedre betaling for slitet, det ble rett og slett mer penger blant dem. Men det paradoksale i situasjonen var at inntektsforbedringen til tross, det var få muligheter til nyinvesteringer. For krigsårene var jo preget av rasjonering og mangler. Det eneste bønder kunne gjøre var å kvitte seg med gammel gjeld og/eller spare. Sparte midler kunne så investeres i eget gårdsbruk og ny teknologi etter krigen, noe som tildels også ble gjort. Selv om folks pengereserver ble kraftig redusert i den store pengesaning som kom like etter krigen.

Oppsummering

Krigsårene satte som vi har sett sitt tydelige preg på jordbruket i Torvastad med dyrkingspålegg, rasjonering, pliktleveranser og rekvisisjoner. Økonomien ble i høyeste grad kommandert. Men den markerte illegale omsetningen av jordbruksprodukter og den sviktende oppfølgingen av dyrkings-

påleggene, viser klart at kommandoøkonomien ikke virket helt slik som tenkt.

Årsakene til at reguleringsystemet haltet og vi fikk en illegal sektor i økonomien, var mange og sammensatte. Men en viktig årsak var nok det forhold at bøndene også var satt under rasjonering, dette førte til sympati med hamstrefolket fra byen og konsum av egen produksjon. En annen årsak var liten sympati med NS i bygda og svært få NS-folk i den kommunale forvaltning. Funksjonærer, f.eks. i forsyningsnemda, satt i en vanskelig posisjon. De var bygdefolk som ikke sympatiserte med NS. De måtte derfor trø varsomt, en for hard personlig praksis i rasjoneringsaker kunne lett svarteliste dem. Derfor pyntet de på bøndenes pliktige oppgaver over husdyr etc. når de fant mangler ved disse. På bl.a. disse måtene ble haltingen i reguleringsystemet kronisk.

Mangel på og rasjonering av viktige innsatsfaktorer som kunstgjødsel, kraftfor, såvarer og svikt i arbeidskraften, som ble skapt pga. krigen, bidro også til å forme utviklingen i jordbruket. En utvikling som var preget av stagnasjon og en omlegging til mer åkerproduksjon.

